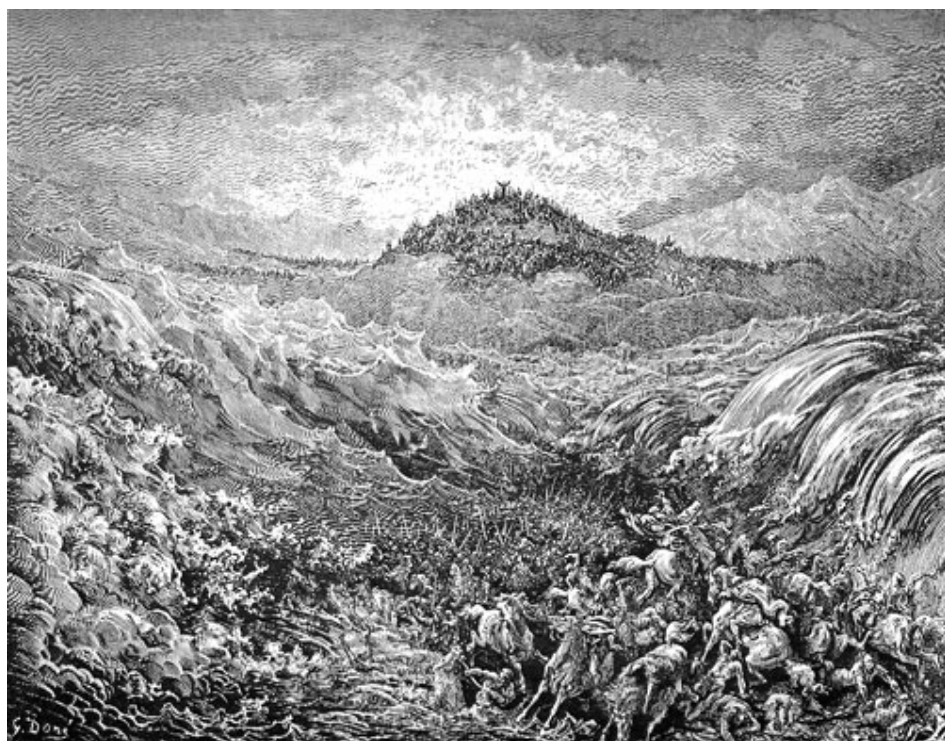

הפיוט

יום ליבשה

לרבי יהודה הלוי

מנהגיו ♦ נוסחאותיו ♦ פירושינו

ערב חג הפסח תשע"ב
פה עיר הבירה לאנדאן יצ"ו

חיים ישראל טעסלער

16 Riverside Road

London N15 6DA

England

ctesler@gmail.com

הב' חיים ישראל טעסלער

עיה"ב לאנדאן יצ"ו

הפיוט יום ליבשה

גאולה לברית מילה שבת שירה ושביעי של פסח

יום (ים) לַיְבֹשָׁה. נְהַפְּכוּ מְצוּלִים.
שִׁירָה חֲדָשָׁה. שְׂבַחוּ גְּאוּלִים:

יום בצר נכבדת.	ואלי נחמדת.	ולי עוז יסדת.	מפי עוללים:
שירה חדשה שבחו גאולים:			
הטבעת בתרמית.	רגלי בת ענמית.	ופעמי שולמית.	יפו בנעלים:
שירה חדשה שבחו גאולים:			
וכל רואי ישורון.	בבית הודי ישורון.	אין כאל ישורון.	ואויבינו פלילים:
שירה חדשה שבחו גאולים:			
דגלי כן תרים.	על הנשארים.	ותלקט נפזרים.	כמלקט שבלים:
שירה חדשה שבחו גאולים:			
הבאים עמך.	בברית חותמך.	ומבטן לשמך.	המה נמולים:
שירה חדשה שבחו גאולים:			
הראה אותותם.	לכל רואי אותם.	ועל כנפי כסותם.	עשו גדילים:
שירה חדשה שבחו גאולים:			
למי זאת נרשמת.	הכר נא דבר אמת.	למי החותמת.	ולמי הפתילים:
שירה חדשה שבחו גאולים:			
ושוב שנית לקדשה.	ואל תוסף לגרשה.	והעלה אור שמשה.	ונסו הצללים:
שירה חדשה שבחו גאולים:			
דידים רוקמוך.	בשירה קדמוך.	מי כמוכה.	ה' באלים:
שירה חדשה שבחו גאולים:			

בגלל אבות תושע בנים. ותביא גאלה לבני בניהם:

הפיוט "יום ליבשה" (להלן "הפיוט") נתחבר ע"י גדול פייטני ומשוררי ספרד רבי יהודה [ב"ר שמואל] הלוי מקשטילין^א מחבר ספר הכוזרי. הפיוט זכה לאהדה רבה ונתקבל בהערצה

^א ר' יהודה הלוי נולד בסביבות שנת ד'תת"מ בעיר טולדו (וי"א טודלה) שבספרד, וזכה ללמוד תורה מפ"ק של הרי"ף ז"ל (ואף כתב קינה על רבו אחר פטירתו), בצעירותו נדד בערי ספרד ואף נפגש עם הפייטן והמשורר

בכל תפוצות ישראל, מקהילות ממלכת ספרד בחצי האי האיברי שבדרום מערב אירופה, וקהילות אלג'יר ובנותיה וארץ מצרים¹ ותימן² שבאפריקה הצפונית³, עד לאשכנז ואושטרייך שבמרכז יבשת אירופה⁴, ולרומניא וסיזיליא בארץ יוון ותוגרמה שבמזרח, ועד למזרח הרחוק.

צורת הפיוט :

הפיוט בנוי מתשעה בתים⁵ בני ארבעה טורים שקולים בחמש תנועות (שוואים אינם נחשבים) עם חריזה פנימית לכל בית⁶ וחרוז קבוע לכל הפיוט⁷, ובראש הפיוט בית עם חריזה מסורגת⁸, והפריין ("פזמון") "שירה חדשה שבחו גאולים" [שהוא ב' הטורים האחרונים של הבית הראשון (מהרוזת הפתיחה)] חוזר על עצמו אחר כל בית ובית מתשעת הבתים⁹. באקרוסטיכון של הפיוט חתום שמו של הפייטן יהוד"ה הלוי¹⁰.

הספרדי הידוע ר' משה בן עזרא ונתכבד בכיבוד גדול ע"י. בנדודיו הרבים נתיידד ונתקשר בעבותות של אהבה עם הרב אברהם בן עזרא (האבן עזרא), וגם שימש תקופה כרופא החצר של מלך קסטיליה. ריה"ל היה פייטן ומשורר פורה שחיבר מאות פיוטים ושירים הכוללים שירי קודש ושירי חול שנקבצו יחד בקובצים הנק' בשם "דיוואן". חלק גדול משיריו ופיוטיו של ריה"ל רצופים רגשי אהבה וגעגועים עזים לארץ ציון וירושלם [וביותר מפורסם ביותר הקינה "ציון הלא תשאלו לשלום אסיריך" שנוהגין לאומרו באשכנז ובאושטרייך בריש הציונים (סי' ל"א) בסוף הקינות לתשעה באב].

בערך בתחילת שנת ד'תתק"ב עזב ריה"ל את ספרד ונסע מזרחה בכדי לעלות לא"י עד שהגיע למצרים שם התעכב פרק זמן, עד שהגיע לא"י בחודש סיון, ושם החזיר את נשמתו ליוצרה בחודש מנחם אב של אותה שנה. לגבי מקום קבורתו של ריה"ל מצינו דעות שונות אי נקבר בירושלם או בצפת (ביריה) ליד קברו של ר' יהודה בר אילעי או בטבריה.

בנסיבות פטירתו של ריה"ל ידוע הסיפור המובא בשלשלת הקבלה "ר' יהודה הלוי היה בן חמישים שנה כשהלך לארץ ישראל, וקיבלתי מזקן אחד, שבהגיעו אל שערי ירושלים קרע את בגדיו והלך בקרסוליו על הארץ, לקיים מה שנא' "כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו" והיה אומר הקינה שהוא חיבר, האומרת "ציון הלא תשאלו", וישמעאלי אחד לבש קנאה עליו מרוב דבקותו והלך עליו בסוסו וירמסהו וימיתו", דא עקא שרבו הפקפוקים והמפקקים על סיפור זו ואכמ"ל.

כשבע מאות שנה אחר פטירתו של ריה"ל עת אץ קוצץ קצוצי לקצץ בדיבור¹¹ מפוצץ¹² החליטו מסלפי הלשון העברית להכתיר את ריה"ל כ"משורר לאומי", ואף הגדילו לעשות בקריאת רחובות ע"ש [וכמאמרם ז"ל (שבת ל"ג): תקנו שווקים תקנו גשרים וכו'] והקמת פסלים לזכרו, ואוי להם לבריות מעלבונה של תורה. ועל כן נקוה לך ה"א לראות מהרה בתפארת עווןך להעביר גילולים מן הארץ וכל הרשעה כולה כעשן בעשן תכלה כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ.

² ספר הכוזרי הוא ספר פילוסופי בענין יסודות הדת והיהדות הכתוב בצורת שיחה בין חכם יהודי ["החבר"] ומלך הכוזרים, הספר נכתב ע"י ריה"ל בשפה הערבית ותורגם לראשונה ללשון י"ק בשנת ד'תתקכ"ז ע"י ר' יהודה בן תיבון.

³ בגניזה הקהירית שנחשפה בביהכ"נ בן עזרא שבפוסטט נמצאו כמה קטעי גניזה עם שרידים מהפיוט (יצוין ששרידים משירי ריה"ל מתועדים בגניזה הקהירית הרבה מאוד שנים לפני גירוש ספרד).

⁴ פי' על הפיוט נמצא בד' כת"י שונים של תכלאל ע"פ פי' פעמון זהב ורימון לר' יצחק ב"ר אברהם ואנה.

⁵ יצוין שהקשר בין הקהילות השונות בארצות שהיו נתונות תחת השלטון המוסלמי היו הדוקים ביותר, וגם פייטני ארצות צפון אפריקה בני דורו של ריה"ל היו מושפעים מפייטני ספרד, כך שהפיוט הגיע לארצות אלו קודם שהגיע לארצות אשכנז ואושטרייך.

⁶ יצוין שלמרבח הפליאה הפיוט אינו נמצא כלל בשום כת"י צרפתי !!! וכנראה שלא הגיע לאשכנז ואושטרייך דרך צרפת כמו שמצינו לפעמים אצל פיוטים ספרדים שהגיעו לאשכנז דרך פרובינצא וצרפת.

⁷ הבית הראשון "יום ליבשה נהפכו מצולים" אינו נחשב לחלק משאר בתי הפיוט וגם אינו חלק מהאקרוסטיכון, ועי' לקמן.

⁸ דהיינו בבית הא': נכבדת-נחמדת-יסדת, ובבית הב': בתרמית-ענמית-שולמית, וכן להלאה.

⁹ דהיינו בבית הא': עוללים, ובבית הב': בנעלים, ובג': פלילים, ובד': שבלים, וכן להלאה.

¹⁰ דהיינו: יום ליבשה-שירה חדשה, נהפכו מצולים-שבחו גאולים.

¹¹ כן מצינו בהרבה פיוטים ספרדיים שהטור האחרון במחרוזת הפתיחה משמש בהם כרפריין (ועל אף דלגופא דענין אין אין ראי' שכן הוא צורת הפיוט כפי שיצא מחת"י ריה"ל, מ"מ התופעה כבר נמצא בכל הכת"י הקדומים, וכנראה שכן היה המנהג כבר בימי קדם).

הפיוט מיסודו נתקן לאומרו כמנהג הספרדים בסוף ברכות יוצר אחר הפסוק "מי כמוכה באלים ה' מי כמוכה נאדר בקודש נורא תהילות עושה פלא"¹³ ולפני "שירה חדשה"¹⁴, ואצל הספרדים נק' פיוטים כאלו בשם "מי כמוכה"¹⁵. אמנם באשכנז ובאשטרייך [ובאלג'יר] נהגו לומר הפיוט בסוף הברכה ממש ולפני "בא"י גאל ישראל", ואחר הפיוט אומרים החרוז "בגלל אכות תושיע בנים ותביא גאולה לבני בניהם"¹⁶, פיוטים אלו מכונים בשם "גאולה".

תוכן הפיוט הוא מענין נם דקריעת ים סוף דהיינו שקיעת המצריים בתוך הים והעברת בני ישראל בתוך הים ביבשה ואמירת השירה, ובקשה על הגאולה העתידה, וכנראה שהפיוט מיועד לשביעי של פסח. בתוך הדברים מזכיר הפייטן גם מצות מילה¹⁷ "ציצית"¹⁸ ותפילין¹⁹ שישראל מקיימין.

¹³ דהיינו בראשי השבועים: יום אשר בצר, ה'טבעת בתרמית, ו'כל רואי ישרון, ד'גלי כן תרים, ה'באים עמך, ה'ראם אותם, ל'מי זאת נרשמת, ו'שוב שנית לקדשה, י'דידים רוממוך; החרוז "בגלל אבות תושיע בנים" אינו חלק מהפיוט כי אם חרוז המגשר בין הפיוט לברכת גאל ישראל ובכדי שיברך מעין החתימה, ועי' לקמן.

¹⁴ ומ"מ יצוין שפיוט זה שונה משאר "פיוטי כמוכה" של ריה"ל הכתובים במתכונת של פיוטי ה'מי כמוכה' הספרדיים, כלומר במחרוזות מרובעות הנחתמות בפסוקים המסתיימים במילה קבועה, ואכמ"ל.

¹⁵ וכנראה דזהו כוונת הפייטן שיסד "שירה חדשה שבחו גאולים", וכ"ה כוונת סוף הבית האחרון הנגמר "מי כמוכה ה' באלים".

¹⁶ סדר כזה היה נהוג גם לפי מנהג רומניא, ועי' מחזור כמנהג רומניא דפוס ויניציאה רפ"ג.

¹⁷ חרוז זה אינו שייך להפיוט ונהגו לאומרו כל אימת דאומרים פיוטי גאולה לפני ברכת גאל ישראל, ועי' לקמן.

¹⁸ הקשר בין מצות מילה וקריעת י"ס ע"פ דברי חז"ל דבזכות מצות מילה קרע הקב"ה את הים, וכ"ה במכילתא דרי"ש (בשלח, מס' דויהי פר' ג') "שמעון התימני אומר בזכות המילה אני אקרע להם את הים שני אם לא בריתי יומם חוקות שמים וארץ לא שמתי (ירמי' ל"ג, כ"ה) אמרת צא וראה אי זו היא ברית שהיא נהגת ביום ובלילה הוי אומר זו מילה", וכ"ה במכילתא דרשב"י (פי"ד, ט"ו) "שמעון התימני אומר בזכות מילה אני קורע להן את הים שנא' כה אמר ה' אם לא בריתי יומם ולילה וגו' אי זו היא ברית שנוהגת ביום ובלילה אי אתה מוצא אלא מילה מה הוא אומר לגזור ים סוף לגזרים (תהלים קל"ו, י"ג)".

ועי' במדרש רבה (בשלח פר' כ"ג, י"ב) "ד"א אז ישיר משה הה"ד (תהלים מ', ג-ד') ויעלני מבור שאון ממצרים מטיט היון מטיט ולבנים, ויקם על סלע רגלי זה הים, כונן אשורי שעברו ביבשה מיד ויתן כפי שיר חדש, משל לאשה שהיתה נדה השלימה ידי מנדתה וטהרה באתה אצל אישה אמר לה מי מעיד עליך שטהרת אמרה לו הרי שפחתי מעידה שטהרתי לפניו וטבלתי, לכך נאמר את השירה הזאת, נאים אנו לומר שירה לפניך שאין בנו טומאה והרי המילה מעידה עלינו שאנו טהורים, לכך נאמר את השירה הזאת ואין זאת אלא מילה שנאמר (בראשית י"א, י') זאת בריתי אשר תשמרו, ויאמרו לאמר, נהיה אומרים לבנינו ובנינו לבניהן שיהיו אומרים לפניך כשירה הזאת בעת שתעשה להם נסים".

וכ"ה במדרש תהילים (קי"ד) עה"כ "הים ראה וינוס - דבר אחר ראה ארונו של יוסף יורד לים, אמר הקב"ה ינוס הים מפני הנס מן העבירה, שנא' וינוס החוצה (בראשית לט יג), אף הים נס מפניו, שנא' הים ראה וינוס", דהיינו שהים נקרע בזכותו של יוסף שהיה שומר הברית (ועי' שער יששכר מאמר שפת הים אות ג'; שם משמואל פ' וישב בד"ה בפייט).

¹⁹ הקשר בין מצות ציצית וקריעת י"ס ע"פ דברי המדרש אגדה בפרשת ציצית (במדבר ט"ו, ל"ח) "ולמה שמונה חוטיין. השבעה כנגד שבעת ימים שהלכו מן יציאת מצרים עד שעברו את היום, והשמיני כנגד טביעת מצרים, שהיתה ביום השמיני, שנא' (שמות י"ד כ"ז) וישב היום לפנות בקר וגו'", וכעיי' הובא בפרש"י (שם, ד"ה פתיל תכלת) "ושמונה חוטיין שבה, כנגד שמונה ימים ששהו ישראל משיצאו ממצרים עד שאמרו שירה על הים. ובאופן כללי יצוין שקריעת י"ס מילה וציצית כולם קשורים למס' שמונה, דמצות מילה ביום השמיני, וקריעת י"ס היה ביום השמיני, ומצות ציצית בשמונה חוטיין.

²⁰ הקשר בין מצות תפילין וקריעת י"ס ע"פ דברי חז"ל בקריעת י"ס בזכות מצות תפילין, וכ"ה במכילתא דרי"ש (בשלח, מס' דויהי פר' ו) "ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הים, והיו מלאכי השרת תמהים לומר בני אדם עובדי עבודה וזה מהלכין ביבשה בתוך הים ומנין שאף הים נתמלא עליהם חמה שני' והמים להם חומה אל תקרי חומה אלא חמה ומי גרם להם לישראל להנצל מימינם ומשמאלם מימינם בזכות התורה שעתידין לקבל מימינם שנאמר מימינו אש דת למו ומשמאלם זו תפלה. ז"א מימינם ומשמאלם מימינם זו מזוזה שעתידין ישראל לעשות ומשמאלם זו תפילין", וכ"ה במכילתא דרשב"י (פי"ד, כ"ט) "ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הים היו מלאכי שרת מתמיהין לומר בני אדם שעבדו עבודה זרה יעברו ביבשה בתוך הים אף הים נתמלא עליהן חמה ובקש לאבדן שלמעלה הוא אומ' חומה וכאן הוא אומ' חמה מי גרם להן להינצל מימינם ומשמאלם. מימינם בזכות תורה שעתידין לקבל בימין שנא' מימינו אשדת למו (דברים ל"ג, ב') ומשמאלם בזכות תפילין, ז"א מימינם בזכות מזוזה ומשמאלם בזכות תפילין".

הימים שבהם אומרים הפיוט:

מנהגים שונים נתקבלו בקהילות שונות בזמן אמירת הפיוט, למנהג אושטרייך הקדום ואח"כ במנהג פולין בעהמען מעהררין ליטא ורייסין המאוחר נהגו לאומרו בשבת שיש בה ברית מילה ובשבת שירה ובשביעי של פסח, משא"כ ברוב הקהילות באשכנז דכלל לא אמרו הפיוט² כי אם בכמה קהילות אמרוהו בשבת ומילה^{2א}, דא עקא שבספרד גופא בתקופה קדומה כבר הפסיקו לגמרי להפסיק באמצע התפילה לאמירת פיוטים ברוב הקהילות^{2ב}, וכבר לא נהגו לאומרו כחלק מן התפילה.

❖ **שבת ומילה** : כ"ה מנהג כל הקהילות בפולין בעהמען מעהרין ליטא רייסין וכו' [מנהג אושטרייך – מנהג אשכנז המזרחית], וכ"ה במנהגים (מנהג כל השנה) ובלבוש (מנהגים בסוף או"ה, סעי' ד'), וכ"נ גם בק"ק באשכנז [אשכנז המערבית], אך במילה ביו"ט א"א הפיוט, כי אם כשחל יו"ט בשבת^{2ב} [חוץ משביעי ואחרון של פסח^{2ב}].

❖ **שבת שירה** : כ"ה מנהג כל הקהילות בפולין בעהמען מעהרין ליטא רייסין וכו', וכ"ה במנהגים ובלבוש (פי' תרפ"ה, סעי' א').

² הפיוט אכן אינו נמצא במחזורי וסידורי אשכנז כי אם במחזורי וסידורי פולין, ובאופן כלל יציין שבאשכנז כלל לא נהגו לומר פיוטי גאולה כי אם בימים הראשונים של חג הפסח ובשחוקה"פ דאז גם באשכנז נהגו לומר פיוטי הגאולה "ברח דודי" (חוץ אם חל שביעי או אחרון ש"פ בשבת דאז אומרים פיוטי יוצר לר' שמעון הגדול דשחוקה"מ [כולל פיוט גאולה "ברח דודי"] המיוסד על שה"ש ביום שבו קורין שה"ש), משא"כ באושטרייך ופולין דאמרו פיוטי גאולה גם בשביעי ש"פ ובשבתות שבין פסח לשבועות.

^{2א} הפיוט נמצא בסידור כת"י כמנהג מגנצא (כת"י האמבורג 37), וכמו"כ מוזכר במהרי"ל (תפילות של פסח, אות י"א); דיני הימים שבין פסח לשבועות, אות ג') בשם מהרא"ק (סי' קכ"ח, אות ד'; סי' קכ"ט, אות ה') לענין אמירת הפיוט בשביעי של פסח ובמילה בשבתות שבין פסח לשבועות, אך כנראה דהכוונה שם לענין מנהג אושטרייך (ווינא ?) דהרי באשכנז כלל לא אמרו הפיוט בשביעי ש"פ וגם לא אמרו פיוטי גאולה בשבתות שבין פסח לשבועות, ובמנהג התפילה דק"ק מגנצא (נדפס בסידור שפת אמת מהדורא נ"א, רעדלהיים תרכ"ב) אינו מביא הפיוט במנהג שבת ומילה, ועי' במנהגי פיורדא (סי' י"ג) דמילה בשבת החזן מנגן "שירה חדשה".

^{2ב} ע"פ דעת הסוברים אין להפסיק בתפילה לאמירת פיוטים, ועי' כל הסוגיא בארוכה בטושו"ע סי' ס"ח ובשבלי הלקט סי' כ"ח ואכמ"ל בזה (ומ"מ יציין שגם אצל הספרדים עדיין נהגו בכמה קהילות להפסיק באמירת פיוטים, וכן היה מנהג הספרדים בערי צפון אפריקה).

^{2ב} כ"ה במנהגים (ר"ה; מנהג כל השנה) ובהגמ"י (פסח אות ל"ב) ובלבוש (סי' תקפ"ד סעי' ג', מנהגים בסוף או"ח סעי' י"א) ועיי"ש טעמא "משום שאומרים בו שירה ושבח על מעלות מילה שהיא דוחה אפילו שבת, ויו"ט אין צריך לזה דמה מעליותא היא שדוחה המילה את יו"ט שאין איסור מלאכתו אלא בלא, ועשה דמילה איסור כרת היא ופשיטא שדוחה אותו", ובפמ"ג (סי' ת"צ א"א סק"ו, וסי' תקפ"ד א"א סק"ו ומש"ז סק"ג) השיג על הלבוש דיו"ט עשה ול"ת ומילה עשה עיי"ש.

ובגמ"א (סי' ת"צ סק"ו, סי' תקפ"ד סק"ז) כתב טעמא "משום דשבת אין קפידא כ"כ להפסיק בין גאולה לתפילה כמ"ש בסו' קי"א", ובמחצת"ש מבאר הענין וז"ל "יר"ל, דמהאי טעמא ביו"ט א"א יום ליבשה, משום דיום ליבשה הוא הפסק בין גאולה לתפילה, משא"כ בשבת אומרים, י"ל דאין חוששים לסמיכות גאולה לתפילה, דהא דצריך לסמוך גאולה לתפילה מסמין אהא דאמר דוד המלך ע"ה יהיו לרצון בו' צורי וגואלי (תהילים) סוף מזמור י"ט, ותחלת מזמור כ' הוא יענך ה' ביום צרה, א"כ הסמין יענך ה' כו' שהיא תפלה לתיבת וגואלי שהוא סוף מזמור י"ט, לכן יש להסמין גאולה לתפילה (ירושל' ברכות פ"א הל"א), וכיון דבאותה תפלה כתיב ביום צרה, לכן א"צ לדקדק לסמוך גאולה לתפילה אלא בחול שהוא יום צרה, משא"כ בשבת דלא יום צרה הוא, ואע"ג דביו"ט ג"כ אינו יום צרה ואפ"ה צריך לסמוך גאולה לתפילה. ת"י הלבוש שם כיון דעיקר ברכה זו ניתקנה על גאולת מצרים שעברה, ובמצרים גם ביו"ט היה להם יום צרה, משא"כ שבת דגם במצרים לא היה להם יום צרה, דהא הניח להם פרעה לשבות כל יום שבת ע"פ בקשת משה רבינו ע"ה, וכמ"ש (לבוש סי' רפ"א) על נוסח תפלת ישמח משה במתנת חלקו כמ"ש הסו"ר סי' רפ"א, ועי' בדרכ"מ (סי' קי"א סק"א) דת"י דיום זה יו"ט הוא בשאר ימים יום צרה, ובבאר הגולה הגיה דבברי הרמ"א בפנים (שם סעי' א') דיו"ט הם ימי הדין כדתנן (ר"ה ט"ז). בפסח על התבואה.

^{2ב} כ"ה במנהגים (שם) ובלבוש (שם) ועיי"ש טעמא לפי שבימים אלו היה נס קרי"ס, וכ"ה בשועה"ר (שם, סעי' י"ד) ועי' מש"כ לקמן.

❖ **שבת הגדול :** כ"ה מנהג רומניא^ב (מהחזור מנהג רומניא כת"י ס. פטרסבורג 155 ו¹, מחזור כמנהג קהילות רומניא דפום ויניציאה רפ"ג²).

❖ **שביעי של פסח :** כ"ה מנהג כל הקהילות בפולין בעהמען מעהררין ליטא רייסין וכו', וכ"ה במנהגים ובמהרא"ק (סי' קכ"ה, אות ד') ובלבוש (סי' ת"צ, סעי' ו') וכ"ה מנהג רומניא (כ"ה בכל הכת"י כמנהג רומניא, מחזור רומניא דפום ויניציאה רפ"ג), וכ"ה מנהג אלג'יר (כ"ה בכל הכת"י כמנהג אלג'יר, ובס' חכמת המסכן דפום ליוורנו תקנ"ג) מיהו כשחל שביעי של פסח בשבת דאז אומרים פיוטי יוצר לרבינו שמעון הגדול של שבת הוה"מ [השייכים לקריאת שיר השירים בשבת שבתוך הפסח] כולל פיוט גאולה "ברח דודי", אז אומרים פיוט הגאולה "יום ליבשה" השייך לשביעי של פסח קודם "שירה חדשה", ופיוט הגאולה "ברח דודי" השייך לשה"ש קודם ברכת "גאל ישראל"^ב וכ"ה במנהגים (שם) ובלבוש (שם סעי' ט') ובמג"א (שם סק"ו), ואע"ג דתדיר ושאינו תדיר תדיר קודם כיון דהפיוט "יום ליבשה" מתחילה על "שירה חדשה" נתיסדה^כ, ולכאורה ה"ה כשחל ברית מילה ביום א' דפסח^ל שחל בשבת דמקדימין לומר "יום ליבשה" קודם "שירה חדשה" ואומרים פיוט הגאולה "ברח דודי"^ל קודם ברכת "גאל ישראל"^כ.

^ה נוסח זה היה נהוג מלפני רבות בשנים בקהילות שבארץ תוגרמה ויון ולא בא בדפוס כי אם ארבע פעמים (קושטא ר"ע, ויניציאה רפ"ג, ויניציאה ש"ה, קושטא של"ד) וכמו"כ נשאר כמה וכמה כת"י וקטעים ממנהג זה, מנהג רומניא עוד היה נהוג בביה"כ"נ דק"ק רומניא בעיר שאלוניקי שביון יצ"ו מלפני כשלוש מאות שנה, אך במשך השנים נתמעטו בני קהילות רומניא ונתערבו בין שאר הקהילות שביון עד שנתבטל לגמרי מנהג זה. [יצויין שהעיר שאלוניקי יצ"ו היה כמעין קיבוץ גלויות של כל העדות והחוגים והיו בה בתי כנסיות רבות שנהגו בהם ע"פ המנהגים השונים של כל הקהילות השונות שנתקבצו לשם כולל קהילת האשכנזים המפורסמת שרבה ר' בנימין ב"ר מאיר הלוי ז"ל חיבר את המחזור "מעגלי צדק" (מובא כמה פעמים במג"א ובא"ר) הכולל סדר מנהגי הלכות ומנהגים לכל ימות השנה כמנהג ק"ק אשכנזים בשאלוניקי, נדפס לראשונה בשנת ש"ח- ש"ט ואח"כ בסביוניטה-קרימונה בשנת ש"ז-שכ"א ופעם שלישית (כמנהג אשכנזי וכמנהג פולין בעהמן ומעהררין) עם הפירוש הידוע בשם "מעגלי צדק" בוניציאה בשנת שכ"ח (כפיה"נ מהדורא זו היה תח"י של המג"א והא"ר)].

¹² St. Petersburg - Russian National Library Evr. 155 I - מחזור סדר התפילה מחנוכה עד שבועות כמנהג רומניא בכת"י ביזנטינית משנות המאה ה'ט"ו למס' (שנות ה'קס"א-ר"ס למסב"י), יצויין שבכמה כת"י כמנהג רומניא הפיוט כלל אינו נמצא (הן בשבת הגדול והן בשביעי של פסח) ויתכן דמנהג אמירת הפיוט ברומניא היו מנהג מאוחר.

¹³ יצויין שברשימה (המכונה "רשימת וילסקר") הנמצא בכת"י עתיק המסכם את פיוטי ריה"ל למועדים שונים רשום הפיוט "יום ליבשה" כ"מי כמוכה" לשבת החודש, וכנראה שהמדובר בטעות (עי' השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, ח"ב עמ' 886).

¹⁴ וכפי הנראה א"צ לומר חרוז "בגלל אבות תושיע בנים" כי אם פעם אחת אחר פיוט הגאולה "ברח דודי" קודם ברכת גאל ישראל ולא אחר "יום ליבשה", ועי' לקמן תפקידו של חרוז זה.

¹⁵ וכמש"כ לעיל דריה"ל יסדו כפיוט "מי כמוכה" לאומרו אצל "שירה חדשה" כמנהג הספרדים.

¹⁶ לפימש"כ במג"א (שם) טעמא למה א"א יום ליבשה ביו"ט שחל בחול כיון דבשבת אין קפידא כ"כ להפסיק בין גאולה לתפילה צ"ב דא"כ בברית מילה ביום ב' דפסח (דלעולם אינו חל בשבת דלא בד"ו פסח) וה"ה ביום א' דפסח שחל בחול, דממילא מפסיקין בין גאולה לתפילה בפיוט הגאולה "ברח דודי" [ביום א' דפסח לר' שלמה הבבלי וביום ב' דפסח לר' משולם ב"ר קלונימוס], א"כ הרי למה לא יאמרו ג"כ יום ליבשה (אצל "שירה חדשה" כבכל הימים שאומרים בהם ב' פיוטי גאולה), ואולי י"ל טעמא כמש"כ הרמ"א (סי' קי"א סעי' א') דפסח הוא יום דין דדין על התבואה, וא"כ אפ' דאכן נוהגין להפסיק בפסח לאמירת פיוטי גאולה מ"מ כיון דהוה יום דין ממעטין בהפסקה כל מה שאפשר ומש"ה א"א ב' פיוטי גאולה כי אם ביום א' דפסח שחל בשבת ובימים האחרונים של פסח אפ' כשחל בחול לפי שבימים אלו היה הנס של קרי"ס.

¹⁷ דהיינו פיוט "ברח דודי" לר' שלמה הבבלי השייכים ליום א' דפסח.

¹⁸ כנלענ"ד, וראי' לדבר הא דלעולם אין דוחין הפיוט "יום ליבשה" בשבת ומילה ואפ' בשבתות שבין פסח לשבועות ועי' לקמן, ותמהני טובא דבמנהגים ולבוש כלל לא מוזכר מציאות כזו וכנראה שסמכו בזה עמש"כ באחרון ש"פ שחל בשבת, וצ"ע.

❖ **אחרון של פסח** : ברית מילה באחרון של פסח אומרים הפיוט אפ' כשחל יו"ט בחול לפי שבימים אלו היה הנס של קרי"ס¹⁷, מיהו כשחל אחרון של פסח בשבת דאז אומרים פיוטי יוצר לרבינו שמעון הגדול¹⁸ של שבת חוה"מ [השייכים לקריאת שיר השירים בשבת שבתוך הפסח] כולל פיוט גאולה "ברח דודי", אז אומרים פיוט הגאולה "יום ליבשה" השייך לברית מילה קודם "שירה חדשה", ופיוט הגאולה "ברח דודי" השייך לשה"ש קודם ברכת "גאל ישראל" (מנהגים, לבוש שם, מג"א שם).

❖ **מילה בשבתות שבין פסח לעצרת** : בשבתות שבין פסח לשבועות נהגו בקהילות פולין בעהמען ומעהררין¹⁹ לומר פיוטי אהבה זולת וגאולה²⁰, ואם אירע בברית מילה בשבתות אלו אומרים פיוט הגאולה "יום ליבשה" השייך לברית מילה קודם "שירה חדשה", ופיוט הגאולה השייך לאותו שבת במקומה קודם ברכת "גאל ישראל", וכ"ה במנהגים (מנהג כל השנה) ובמהרי"ל (ימים שבין פסח לשבועות, אות ג) בשם מהרא"ק (פי' קכ"ט, אות ז) ובלבוש (מנהגים בסוף או"ה, סעי' ד').

❖ **מילה בראש השנה** : מילה בר"ה שחל בשבת אומרים הפיוט כבכל שבת ומילה, וכ"ה במנהגים (ר"ה) בשם מהרא"ק (פי' ט"ו, אות ג-ד) ובלבוש (פי' תקפ"ד, סעי' ג'), אך עיי"ש במהרא"ק דמסופק אם י"ל הפיוט בברית מילה בר"ה אפ' כשחל ר"ה בחול²¹, אך במטה אפרים (שם, סעי' ט) כתב דאין מנהגנו לאומרו בר"ה.

¹⁷ בענין אי צ"ל הפיוט באחרון ש"פ כמו בשביעי ש"פ (ואפ' כשאין מילה) עיי' בלבוש (שם) וז"ל "אבל תמיחני מאד למה לא יאמרו ג"כ יום ליבשה שהוא גאולה של אתמול, כיון שהפייטנים לא יסדו גאולה אחרת ליום זה ודאי סמכו שיאמרו של אתמול, כמו שאומרים אי פתרוס שהוא זולת של אתמול מטעם זה, וכן מציינו הרבה פיוטים במועדים בשבועות וסוכות שאומרים פיוטים של אתמול ביום שני היכא דלא חדשו הפייטנים פיוט חדש ליום שני, ולמה לא נעשה כן גם בגאולת יום ליבשה וצ"ע. ונ"ל שטעות נפל במנהגים שדילגוה ביום ב', ואותו הטעות הטעה גם המדפיסים שלא הדפיסוהו במחזורים של יום ב' ועיי' כן נשתקע מלאמרו, אבל אי איישר חילי הייתי מנהיג לאמרו".

¹⁸ והיינו טעמא למה שנוהגין שכשחל אחרון ש"פ בשבת מהפכין סדר הקרובות של שביעי ואחרון ש"פ, וביום השביעי אומרים קרוב"ץ "אימת נוראותיך" לרבינו משה הזקן השייך ליום השמיני (כמנהג פולין בעהמען ומעהררין), וביום השמיני אומרים קרוב"ץ "אותתיך ראינו" לרבינו שמעון הגדול, וטעמא כיון דאומרים אז פיוטי יוצר של שחה"מ שרבינו שמעון הגדול יסדם ולכבודו מהפכין סדר הקרובות אומרים גם קרוב"ץ "אותתיך ראינו" שגם הוא יסדם וכ"ה במנהגים ובלבוש (שם) ובמג"א (שם), ועיי' בחמשה מאמרות לכ"ק מרן אדמו"ר הגה"ק בעל מנחת אלעזר ממונקאטש זיע"א במאמר נוסח התפילה (אות כ"ז) דלמנהגו כהיום דא"א כלל פיוטי יוצר (עיי"ש) טעמא במאמר נוסח התפילה אות כ"ח, וע"ע בשולה"ט להגה"ק מקאמרנא זיע"א סי' ס"ח סעי' ה') אין להחליף הסדר גם כשחל אחרון ש"פ בשבת [כי אם בימים הראשונים של חג הסוכות דאז מחליפין הסדר מטעמא דפיוטי יום א' קמיירי מענין לולב ופיוטי יום ב' קמיירי מענין סוכה, ועיי' מש"כ בענין באריכות בקונ' מנהגי חג הסוכות (לאנדאן תשע"ב) הע' 92].

¹⁹ ועיי' בלבוש (סי' תצ"ג) השינויים בין מנהג אושטרייך המובא במנהגים למנהג פולין, ויצויין שלמנהג אשכנז המערבית אומרים רק פיוטי יוצרות וזולתות בשבתות אלו וא"א פיוטי גאולה כלל כי אם פיוטי גאולה "ברח דודי" בימים הראשונים של פסח ובשחה"מ פסח (וכשחל שביעי או אחרון של פסח בשבת).

²⁰ בלבוש (סי' תצ"ג סעי' ד') כתב טעמא וז"ל "בכל השבתות שבין פסח לעצרת אומרים יוצרות המדברים מענין הגאולה, ומתאוננים בזמן הזה אחר זכרון גאולת מצרים על הגלות ועל הצרות שיש לנו עכשיו בין הגוים שיגאלנו מהרה, ומזכירין כל הגזירות שהיו באלו המדינות ובמדינות אשכנז, מפני שבעונותינו כולם או רובם היו בזמן הזה, לכך מתפללין אנו להש"י שיזכיר זכותם וכימי מצרים יראנו נפלאות". ועיי' בנמא"ח סי' ס"ח סק"ב בגודל ענין אמירת פיוטים אלו, ואכמ"ל.

²¹ ובניגוד לשאר יו"ט דא"א הפיוט רק כשחל בשבת ולא בחול, וכפי הנראה טעמא דבר"ה י"ל אפ' בחול בכדי להזכיר זכות בריתו של אאע"ה ולהזכיר זכותן של ישראל המקיימים מצות ציצית ותפלין [הכר נא מי מקיים מצותיך כי אם ישראל] בר"ה, ומ"מ לפימש"כ במג"א (שם) טעמא למה א"א יום ליבשה ביו"ט שחל בחול כיון דבשבת אין קפידא כ"כ להפסיק בין גאולה לתפילה כיון דשבת אינו יום הדין משא"כ ביו"ט צ"ב דהרי אין לך יום דין גדול מר"ה, והרי דווקא בר"ה היה מהרא"ק מסופק אי יש לאומרו אפ' כשחל בחול.

❖ **מילה ביום הכיפורים** : מילה ביו"כ שחל בשבת בהג"ה במנהגים^{לח} (יו"ט) מסתפקא בזה אי יש לומר הפיוט^{מב}, אך בלבוש (פי' תרכ"א, פעי' ב) כתב שיש לאומרו^מ, דא עקא של' הלבוש אינו ברורה אי כוונתו דווקא ביו"כ שחל בשבת או אפ' ביו"כ שחל בחול^{מא}, ובמג"א (שם, סק"א) הביא דעת הלבוש שמילה ביו"כ שחל בשבת אומרים יום ליבשה^{מב}, אך בא"ר (שם, סק"ג) ובא"ז (שם, סק"ב) חולק על הלבוש ודעתו שאין לאומרו [אפ'] כשחל יו"כ בשבת^{מב}, וכ"ה דעת הפמ"ג (שם, א"א סק"א), ובמטה

^{לח} בדפוסים ישנים הגהה זו נדפס בהגמ"נ אות קכ"ד, ועי' במנהגים מהדורת מכו".

^{לט} אך עיי"ש דמילה ביו"כ (ואפ' בחול) אומרים פיוטי סליחות דמילה דהיינו שלמונית דמילה "אל תפר" לראבי"ה ופזמון "זכור ברית" דמילה להרוקח ["אות ברית"] בסליחות בשחרית, אך בא"ז (סי' תרכ"א סק"ב) כתב דא"א "אל תפר" (ועי' מש"כ במנהגי ימי הסליחות בקונ' מנהגי ביה"כ הישנה דק"ק פוזנא לימים הנוראים וחג הסוכות [לאנדאן תשע"ב]) בענין פיוטי "זכור ברית" השונים ופיוטי סליחות ביום המילה, ואכמ"ל).

^מ וז"ל הלבוש "ואם הוא שבת אומר יקום פורקן ובברכת ההפטר אומר מקדש השבת וישראל וכו'. ואם יש מילה ביום כיפור אומרים בשחרית גאולה יום ליבשה, וזכור ברית דמילה ואל תפר וכו', ומלין בין יוצר למוסף אחר קריאת התורה בעת שמזכירין נשמות, כדי שלא נצטרך לעכב זמן מה מן היום משום המילה שמא לא יהיה שהות לתפילות, ועוד דגילוי שכינה הבאה מחמת המילה ראויה להיות אחר קריאת התורה (הג"ה ועיין לעיל סי' תקפ"ד ס"ד) ואחר המילה אומרים אשרי, ויש נוהגין למול אחר אשרי כמו בראש השנה שחל בשבת כמו שנתבאר בהל' ר"ה סי' תקצ"א (ס"א). ואם הוא במקום שצריכין לצאת מבית הכנסת שאין יכולין להביא התינוק לבית הכנסת, שאין להם עירוב, אין מלין עד אחר חזרת ספר תורה למקומו, משום בזיון ספר תורה שלא להניחה ולצאת לחוץ, וחוזרין לבית הכנסת ואומרים קדיש" עכ"ל.

^{מא} דצ"ב מש"כ הלבוש "ואם יש מילה ביו"כ אומרים בשחרית גאולה יום ליבשה וזכור ברית דמילה ואל תפר" ולא ציין כלל כוונתו האם רק בשבת י"ל יום ליבשה או אפ' בחול (וכמו שנסתפק בזה מהרא"ק ברה"ה), ויתכן דסמך א"ע מש"כ לפני "ואם הוא שבת אומר יקום פורקן ובברכת ההפטר אומר מקדש השבת וישראל וכו'" דגם ביום ליבשה הכוונה דרק כשחל יו"כ בשבת, דא עקא שעדיין צ"ב שהרי מש"כ שאומרים "זכור ברית דמילה ואל תפר" בוודאי שאין בזה שום חילוק בין שבת דחול (ואדרכה בחול ביותר יש סברא להרבות טובא בסליחות מבשבת), וא"כ י"ל דה"ה לגבי יום ליבשה דג"כ אין בזה חילוק בין שבת לחול.

ועי' באלף למטה (שם, סק"א) דהאריך טובא בזה ודעתו שכוונת הלבוש אכן דמילה ביו"כ גם כשחל בחול אומרים יום ליבשה, וכתב טעמא ע"פ דברי הלבוש בסי' תקפ"ד בחילוק בין שבת ויו"ט לענין אמירת יום ליבשה משום שאומרים בו שירה ושבח על מעלות מילה שהיא דוחה אפילו שבת, ויו"ט אין צריך לזה דמה מעליותא היא שדוחה המילה את יו"ט שאין איסור מלאכתו אלא בלאו, ועשה דמילה איסור כרת היא ופשיטא שדוחה אותו, דלפי"ז יו"כ שג"כ הוא איסור כרת שפיר אומרים יום ליבשה אף כשחל בחול, ועיי"ש באריכות דבריו, ודעתו הנהוגין לאומרו בשבת אין להם לשנות מנהגם וגם אלו הנהוגין לאומרו בחול אין לשנות מנהגם שכ"ה עפ"ד הלבוש טעמא משום מעלת מילה שדוחה יו"כ.

ועי' בשו"ת שואל ומשיב (מהדורא רביעאה, תשובה קנ"ה) מה שביאר בזה דטעמא דא"א יום ליבשה ביו"ט כיון דאין בקיאין בקביעא דירחא ומש"ה חיישינן ליו"ט דשמא הוה יום צרה, משא"כ ביו"כ דלא שייך לומר כן כיון שמנינו י' ימים מר"ה כך שאנו בקיאין בקביעותא ובוודאי אינו יום צרה עיי"ש, ומדבריו נראה שדעתו שגם כשחל יו"כ בחול י"ל יום ליבשה.

^{מב} וז"ל המג"א "מילה ביה"כ - אומרים זכור ברית ואל תפר וכו' ואם תלד בשבת אומרים גאולה יום ליבשה (לבוש)", עכ"ל, ונראה להדיא דכוונתו של הלבוש דרק כשחל יו"כ בשבת אומרים יום ליבשה משא"כ כשחל בחול וצ"ע היאך ראה כן בדברי הלבוש, אך עי' בהגהות רעק"א על המג"א (סק"ב) דכ' וז"ל "יום ליבשה - היינו דאומרים זכור ברית וגם יום ליבשה ואינו דומה לר"ה שחל בשבת כן איתא להדיא בלבוש סי' תקפ"ד", וכוונתו למש"כ הלבוש בסי' תקפ"ד סעי' ג' וז"ל "מילה בר"ה אומרים פזמון זכור ברית בתפלת מוסף קודם כי זוכר כל הנשכחות אתה וכו' אחר שאמר אני ה', ואם הוא שבת אומרים גאולה יום ליבשה כמו בשאר שבתות כשחל מילה בהם שאומרים יום ליבשה, ונראה לי שאין לומר הפזמון בשבת, שאין אומרים סליחות וי"ג מדות בשבת חוץ מיו"כ שהוא יום סליחתיו וכפרה. ודוקא כשחל מילה בר"ה שחל להיות בשבת אז נוהגים לומר יום ליבשה, אבל כשחל מילה בר"ה בחול אין אומרים יום ליבשה" עכ"ל, דהיינו דכוונת דברי המג"א בזה על הפזמון דזכור ברית דמילה, דהיינו דדווקא בר"ה שחל בשבת אומרים דא"א פזמון זכור ברית [קודם] כי אתה זוכר כל הנשכחות"] כיון דאין לומר סליחות בשבת, אבל ביו"כ דשפיר נוהגין לומר סליחות גם כשחל בשבת אז י"ל פזמון דזכור ברית בסליחות דשחרית וגם יום ליבשה ואפ' ביו"כ שחל בשבת, וכפי הנראה כוונת רעק"א בזה דאין כוונת המג"א בזה לבאר דעתו של הלבוש דכוונתו דדווקא ביו"כ שחל שבת אומרים יום ליבשה ולא כשחל בחול, והמג"א לא מייירי כי אם לענין אמירת פזמון זכור ברית דמילה דבזה שונה ר"ה שחל בשבת דא"א הפזמון מיו"כ שחל בשבת דאומרים הפזמון, ודו"ק.

אך מדברי הפמ"ג (א"א סק"א) דהביא דברי הא"ר נראה דדעתו דאכן כוונת המג"א בדעתו של הלבוש דרק כשחל יו"כ בשבת אומרים יום ליבשה ולא כשחל בחול, ועי' בשו"ת מהרי"א אסאד [יהודה יעלה] יו"ד סי' ר"ס.

^{מג} וז"ל הא"ר "בהגמ"נ מסתפק בזה, וכן נוהגין שלא לאומרה, וטעמא נראה דהוי כמו הלל שאין אומרים. אך קצת קשה למה אומרים בר"ה בס"ס תקפ"ד, וכן להגמ"נ פשוט דאומרים בר"ה. לכן נראה דכל מעשה יו"כ דוחה שבת ואין מעלה במילה שבו. ולפי הטעם שכתב מג"א ס"ס תקפ"ד דבשבת אין לחוש כל כך לסמיכות גאולה לתפלה, נראה דטעמא משום דאינה יום צרה כדלעיל סי' קי"א, אבל יו"כ כיון דמתענין מיקרי קצת יום צרה כמ"ש עסיף ג"י, עכ"ל.

אפרים (שם, סעי' א') סתם בזה זז"ל "ואם חל יום הכפורים בשבת אומרים קודם גאל ישראל פיוט יום ליבשה, כמו בשאר שבתות שיש בהם מילה. ואם נמצא מקומות שנוהגין לומר יום ליבשה אף כשחל בחול^{מב}, אין למחות בידם".

❖ **מילה בשמיני עצרת** : בפנקס ביהכ"נ הישנה דק"ק פוזנא^{מב} מביא מנהג פוזנא דמילה בשמע"צ אפ' כשחל בחול אומרים הפיוט^{מב} משא"כ בשאר יו"ט שא"א הפיוט רק כשחל בשבת.

❖ **סעודת ברית מילה** : כן נתקבל המנהג בימינו לנגן הפיוט אצל סעודת ברית מילה, וללא הבדל בין שבת ויו"ט וימות החול^{מב}, והמדובר במנהג מאוחר^{מב}.

נוסח הפיוט:

נוסחאות שונות של הפיוט נמצאים בכת"י ובדפוסים שונים (על אף שכמה מהם אינם כי אם ט"ס), במסגרת זו נעבור על הבתים של הפיוט ונציע כאן שינויי נוסחאות השונות.

יום ליבשה. נהפכו מצוללים. שירה חדשה. שבחו גאולים:

ומדבריו "דכל מעשה יו"כ דוחה שבת ואין מעלה במילה שבו" נראה להדיא דדעתו דכוונתו של הלבוש דרק כשחל יו"כ בשבת אומרים יום ליבשה, משא"כ כשחל יו"כ בחול דאז גם הלבוש א"א יום ליבשה, דהרי אם כוונת הלבוש דגם כשחל בחול אומרים יום ליבשה א"כ הו"ל להא"ר למימר "דכל מעשה יו"כ דוחה דין שבת שבתון דיו"כ ואין מעלה במילה שבו", ול"ל להזכיר כאן ענין "שבת", וע"כ דדעת הא"ר דכוונת הלבוש דרק כשחל יו"כ בשבת אומרים יום ליבשה, ודו"ק (ובאלף המגן הנ"ל לא דייק בדברי הלבוש, וצ"ב).

^{מב} כנראה טעמו של הלבוש דביו"כ אומרים הפיוט אפ' כשחל בחול מכיון דאברהם אבינו מל את עצמו ביו"כ ובזכותו הקב"ה מכפר עונותיהם של ישראל כמש"כ בפדר"א (פכ"ט) וז"ל "רבן גמליאל אומר, שלח וקרא לשם בן נח ומל את בשר ערלתו ובשר ערלת ישמעאל בנו, שנא' (בראשית ט', כ"ו) בעצם היום הזה נימול אברהם וישמעאל בנו. מה הוא בעצם היום הזה, בגבורות השמש בחצי היום. ולא עוד, אתיא עצם מעצם מיום הכפורים, מה להלן וכל מלאכה לא תעשו בעצם היום הזה כי יום כפורים הוא (ויקרא כ"ג, כ"ח), שביום כפורים נימול אברהם, וכל שנה ושנה הקב"ה רואה דם הברית של מילה של אברהם אבינו ומכפר על כל עונותינו, שנא' כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם וגו' (שם ט"ז, ל'). ולאותו מקום שנימול ונשאר דמו שם נבנה המזבח, ולכך נאמר ואת כל דמו ישפך אל יסוד המזבח (שם ד' ל"ד) ואומר לך בדמייך חיי ואומר לך בדמייך חיי (יחזקאל ט"ז, ו')."

^{מב} עי' ספר היובל ברכה למנחם (ס. לואיס תשט"ו) עמ' 276, ועי' קונט' מנהגי ביהכ"נ הישנה דק"ק פוזנא לימים הנוראים וחג הסוכות (לאנדאן תשע"ב) אות קכ"ז.

^{מב} ומ"מ א"א שאר פיוטי יוצר דמילה כי אם של שמע"צ, ולא מצאתי אח ורע למנהג זו בשאר קהילות וצ"ב טעמא מ"ש שמע"צ משאר יו"ט.

^{מב} ועל אף דמעולם לא נהגו לאומרו בימות החול, מ"מ כיון דכבר נהגו לזמרו בסעודת ברית מילה (במקום לאומרו בברכת גאל ישראל) כבר הנהיגו לזמרו גם בימות החול.

^{מב} לא מצאתי מקור קדום למנהג זו כי אם בספרי המנהגים השונים ובסידורים שנדפסו במאה וחמישים השנים האחרונות, וכנראה שמנהג זו נולד במשך השנים כשחדלו להפסיק באמירת פיוטים בברכת יוצר אור, ועי' בזוכר הברית (סי' כ"א סעי' נ"א) שכ' "במקומות שאין אומרים פיוטים קודם שמונה עשרה אין אומרים יום ליבשה ומזמרים אותו בעת הסעודה" [ועיי"ש בס"א' בסדר הברית דמפרש היטיב את הפיוט "יום ליבשה" ומאחר שהספר עדיין מצוי אצלנו לא טרחתי א"ע להעלות כאן את הפירוש ביריעה זו].

ומש"כ בליקוטי מהרי"ח (הל' מילה) שמקורו בסידור היעב"ץ - הנה בסידור היעב"ץ ח"ג [ברכות שמים] בדפו"ר (אלטונא תק"ח) בענייני ברית מילה "בירת מגדול עוז - נחל ברית - הנחל הי"ג" לא יזכר ולא יפקד הפיוט "יום ליבשה", ואינו מביא שם כי אם הפיוט "אשירה לה' שוכן ארון הברית" לזמרו בסעודת ברי"מ, ובוודאי שטעה בזה הגה"צ בעל הליקוטי מהרי"ח זצ"ל אחר "סידור בית יעקב" שהדפיס השו"ב יודקיס מבארדיטשוב בווארשא בשנת תרמ"א (שבטעות מכונה אצל ההמון בשם "סידור היעב"ץ"), ובסידור זו הרהיב המו"ל עוז בנפשו לשנות את נוסח התפילה כפי שהועמד ע"י הגריעב"ץ, וגם הוסיף הרבה הוספות ותערובות דברים שלא יצאו מתח"י של היעב"ץ [ועל צבאם עניינים שמקורן טמא מאותו רשע נתן העזתי הנביא שקר של ש"ץ ימ"ש, והגם לכבוש את המלכה עמי בבית להכניס לתוך סידורו של היעב"ץ גדול הלוחמים נגד צבי מודח לבאר שחת עניינים שמקורן מאותו כת טמא, ואכמ"ל בזה] וכבר הבה על קדקדו כ"ק מרן אדמו"ר הגה"ק בעל מנחת אלעזר ממונקאטש זיע"א במאמר נוסח התפילה (אות י') עיי"ש.

❖ "יום ליבשה" או "יום ליבשה" ?

בתקופת הראשונים כבר מצינו שהסתפקו באשר לנוסח הפיוט האם י"ל "יום" או "יום", ובכת"י השונים²¹ ובדפוסים הישנים אכן נמצאו ב' הנוסחאות, וכמו"כ בערוגות הבושם²² לר' אברהם ב"ר עזריאל בג' הפירושים²³ (עי' לקמן) כבר מביא ב' הנוסחאות ומפרש את שניהם ואינו מכריע באשר לנוסחא הנכונה, דא עקא שהמפרש בכת"י האמבורג 154 (עי' לקמן) צידד בהריפות להנוסח "יום ליבשה" וז"ל "ולאותם שאומרים ים ליבשה משוגעים ואוילים כי אינם יודעים ספת עצמית"²⁴, ומ"מ גם הוא מביא את ב' הנוסחאות ומפרש את שניהם.

הראשון שהציע איזשהו "פשרה"²⁵ בענין ב' הנוסחאות השונות הוא מפרש הפיוטים הר"ר אשר בכהר"ר יוסף ז"ל הי"ד בסדר "יוצרות כמנהג פולין ופיהם ומערהרין והגלילות" שנדפס בקראקא בשנת שמו"ט²⁶, בריש פירושו לפיוט "יום ליבשה" (עי' לקמן הפי' בשלימותו) כתב "יום ליבשה : ציוס ז' לפסח שזו היה קריעת ים סוף אומר יום צתחילתו וצאלר ימות הטנה כשלאומרים אותו אומר ים ליבשה".

אחריו החזיק כן ג"כ בעל הפמ"ג²⁷ בהל' פסח (פי' ת"צ סק"ו) שכתב "בשני ימים האחרונים יום ליבשה" ובסוגריים "כתב "בשבת י"ל ים"²⁸, וכמו"כ בהל' ר"ה (פי' תקפ"ד, א"א סק"ו) שכתב בא"ד ובסוגריים "במילה בשבת ים ליבשה וז' וחי' יום ליבשה"²⁹.

לגופא דענין הרי בכל המחזורים והמידורים שלנו איתא הנוסח "יום ליבשה", וכן נתקבל המנהג.

²¹ ואפי' בשני כת"י כמנהג אושטרייך מצינו נוסחאות שונות, שבכת"י "מחזור נירנברג" איתא "יום ליבשה" וכת"י מינכן 21 איתא הנוסח "יום ליבשה".

²² ערוגות הבושם, הוצ' מק"נ ים-תרכ"ט, עמ' 66, אות ה' – פי' על הגאולה יום ליבשה.

²³ דהיינו הפי' הארוך הנדפס בספר ערוגות הבושם והפי' הקצר מכת"י "מחזור נירנברג", ועי' לקמן בחלק פירושי ראב"ע בעל ערוה"ב על הפיוט.

²⁴ כפי הנראה כוונתו שהנוסח "יום ליבשה" אינו תואם עם המשך דברי הפייטן "נהפכו מצולים" דהיינו שמצולות הים נהפכו ליבשה, והרי לא יתכן לומר ים ליבשה נהפכו הים, ועי' לקמן בחלק פי' ר' אברהם ב"ר עזריאל בעל ערוה"ב.

²⁵ מאוד יתכן ש"פשרה" זו היה נוהג עוד לפני תקופת ראב"י דא עקא שראב"י הוא המקור הראשון שמצאתי המביא את זה כמנהג קבוע.

²⁶ עי' מש"כ לקמן בחלק "פירושים מאוחרים מדפוסים ישנים ונדירים על הפיוט" לתולדותיו של ראב"י ולתיאור ביבליוגרפי של ספר זו.

²⁷ בעל הפרי מגדים [רבינו יוסף תאומים] נולד בכפר שטריץ שליד העיר לעמבערג בשנת תפ"ז, דהיינו ל"ח שנים אחר שנדפס סדר היוצרות עם פירושו של ר' אשר ב"ר יוסף בקראקא בשנת שמו"ט, ובס' פרי מגדים על המג"א שנדפס לראשונה בפפ"ד"מ בשנת תקמ"ז (צ"ח שנים אחר הדפסת פירושו של ראב"י) כבר מביא את המנהג כמנהג קבוע שהיה נוהג בימיו.

²⁸ יצוין שבכמה דפוסים (וכ"ה בשו"ע צילום דפוס לעמבערג הנפוץ) הגיהו כאן המדפיסים [שלא באו בסוד הדבר] הנוסח "יום" במקום "ים", ועי' "תיקון" זו דבריו של הפמ"ג בלתי מובנים לגמרי !! ובשו"ע מהדו' מכרי' החדש כבר בא על תיקונו.

ומ"מ יצוין שמדברי הלבוש א"א להביא רא"י שהרי בלבוש בדפוסים המצויים (דפוס בארדיטשוב ומהדו' זכרון אהרן החדש) בכל מקום איתא הנוסח "יום ליבשה", אך בלבוש דפוס וינציאה ש"פ הרי בהל' פסח בסי' ת"צ מצינו לפעמים הנוסח "יום ליבשה" ולפעמים הנוסח "ים ליבשה" כך דא"א רא"י מזה, וה"ה דא"א להביא רא"י מהנוסח הנדפס בא"ר ובא"ז, וכמו"כ דאין להביא רא"י מהנוסח הנמצא במג"א שהרי בדפו"ר איתא בכל השו"ע הנוסח "יום ליבשה" ומדפוס אמשטרדאם ת"פ ואילך תיקנו הנוסח וכתבו "יום ליבשה" בכל השו"ע (ובשו"ע מהדו' מכרי' החדשה כבר עמד בזה).

כמו"כ יצוין שאותו תופעה עדיין חוזרת על עצמו בימינו אנו, שהרי במשנ"ב (סי' ת"צ) בשער הציין (סקי"א) ציין לדברי הפמ"ג שבשבת אומרים "ים ליבשה", וכ"ה בדפוסי משנ"ב הישנים, אך בדפוסים החדשים של המשנ"ב "תיקנו" המגיהים את דברי השער הציין והגיהו "יום ליבשה" במקום "ים ליבשה", ולא שמו לב לענין שעם "תיקון" זו הרי עצם הגהתו של המשנ"ב בשער הציין בלתי מובנת .

²⁹ ומ"מ יצוין שהפמ"ג לא כתב אלא בנוגע לשביעי ושמיני של פסח (די"ל "יום") ולברית מילה בשבת (די"ל "ים"), ולא ציין איך לנהוג בשבת יורה !!

יום בצר נכבדת. ואלי נחמדת. וְלֹךְ עוֹז יְסֻדֶּת. מִפִּי עוֹלָלִים:

בית זה הינו הבית הראשון של הפיוט, והפיימן התם שמו יהוד"ה הלוי באקרוסטיכון של הפיוט החל מאות יו"ד של "יו"ם בצר נכבדת". למרבה הפליאה בית זה משום מה הושמט לגמרי מרוב הדפוסים הישנים וכמו"כ חסר בכל הדפוסים שלנו, וכבר בכמה כת"י אינו²¹, ואין איש שם על לב כי מפני שהאות הראשון של הכותרת של הפיוט "יו"ם ליבשה" הוא ג"כ האות יו"ד, כך שלא נחסר בזה התימתו של ריה"ל באקרוסטיכון של הפיוט גם אחר שהושמט הבית הראשון²².

ומ"מ מדובר ללא ספק בבית הראשון המקורי של הפיוט כפי שיצא מתח"י של ריה"ל, מאחר שהבית שפיר נמצא מצד א' בכת"י "מחזור נירנברג"²³ ובכת"י מינכן²¹ כמנהג אושטרייך (אשכנז המזרחית), ומצד שני בקטעי גניזה שונים שנמצאו בגניזה הקהירית בארץ מצרים ובמחזורי מנהג רומניא בכת"י ובדפוסים, ובמחזורי מנהג אלג'יר בכת"י ובדפוסים, וכ"ה ב"חזונים כמנהג המערביים שנתגוררו בסיזיליא" הנדפס בקושטאנדינה בשנת שמ"ה²⁴, וגם אצל בני קהילות הספרדים מארצות המזרח הרחוק נשתמר אצלם בית זה, כך שבהחלט

²¹ וכמו"כ יצויין שבפירושי הראשונים ז"ל על הפיוט (עי' לקמן בחלק "פירושי הראשונים ז"ל על הפיוט") גם אין זכר לבית זה, ועל אף דבדר"כ הראשונים לא פירשו תמיד כל תיבה ותיבה של הפיוטים מ"מ תמוה ביותר זה שלא פירשו שום תיבה מבית שלם, והרי גם בפ"י הקצר על הפיוט לבעל ערוה"ב שבצדדי הגליון בכת"י "מחזור נירנברג" גם אינו מפרש בית זה, ועל אף שבנוסח הפיוט שבגוף המחזור שפיר נמצא בית זה בשלימותו (ויתכן שהפירוש נכתב ע"י סופר אחר שג"כ העתיק מכת"י מוקדם שהיה לפניו, שהרי ר' אברהם ב"ר עזריאל בעל הערוה"ב היה מחסידי אשכנז ותלמידים של הרוקח ור' יהודה החסיד וכתיבת פירוש קדם לכתיבת "מחזור נירנברג" שנכתבה בשנת צ"א), כך דיתכן דכבר בתקופה קדומה מאוד כבר הושמט בית זה בכמה מחזורים בכת"י שהיו מצויים באותו תקופה, והענין צ"ב.

²² ומ"מ תמינהי איך לא שמו לב לזה שלא יתכן שריה"ל יחתום שמו באקרוסטיכון בבתים שאינם שווים זל"ז בטורים שקולים ובחרוזה, דהרי הבית "יום ליבשה נהפכו מצולים שירה חדשה שבחו גאולים" אינו דומה כלל לשאר הבתים, ואכן אינו נחשב בין הבתים של הפיוט כי אם כ"ככתורת" של הפיוט, וכמו"כ אציין שמש"כ במה מחזורים וסידורים לחזור על ה"רפריין" ("פזמון") "שירה חדשה שבחו גאולים" גם לאחר החרוז "יום ליבשה" כמו אחר כל שאר הבתים של הפיוט בוודאי שטעות הוא, שהרי החרוז "יום ליבשה" הינו הכותרת של הפיוט ואינו נחשב בין הבתים של הפיוט וגם אינו במשקל שוה וטורים שווים ובחרוזה עם שאר הבתים של הפיוט, וכמו"כ שאין שום טעם לחזור פעמיים זאח"ז על הרפריין "שירה חדשה שבחו גאולים" (שהוא בעצם מיסודה חלק של הרוז הכותרת עצמו !!), ואכן בכת"י השונים לא כתבו הסופרים לומר שוב הרפריין "שירה חדשה" אחר החרוז "יום ליבשה".

וכמו"כ תמוה בזה שהמדקדק הגדול הרוו"ה ז"ל במחזורים דילי' וכמו"כ המדקדק ר"י בער ז"ל בסדר עבודת ישראל (רעדהיים תרס"א) כלל לא עלו על בית זה, וכנראה שלא היה להם תח"י הכת"י המדוייקים כמנהג אושטרייך.

²³ מחזור כת"י משנת צ"א לכל סדר השנה כמנהג אשכנז המזרחית [אושטרייך] עם פירושים מהראשונים ז"ל בצדדי הגליון (המחזור היה מונח שנים רבות בבית הספרים העירוני שבעיר נירנברג שבשאשכנז ומשם קיבל את השם "מחזור נירנברג").

²⁴ Munich, Bayerische Staatsbibliothek - Cod. hebr. 21 – מחזור לכל השנה כמנהג אשכנז המזרחית – כתב יד אשכנזית מהמאה ה"ג למס' [בסביבות שנת האלף החמישי למסב"י] – יצויין שבמחזור זה הפיוט "יום ליבשה" נמצא בין פיוטי מערבית ופיוטי יוצר לחג השבועות עם הכותרת "גאולה לשירה", וכנראה שהמדובר בט"ס דשכח לכתוב הפיוט בשחזית דשביעי של פבח וזכר אחר שכבר כתב פיוטי מערבית לחג השבועות.

²⁵ חוקרי המנהגים נחלקו באשר לזהות מוצאו ומקום הנהגתו של מנהג זה (עי' מחקרי תפילה ופיוט, י-ם תשנ"ו). יצויין שלא שרד כי אם עותק אחד של מחזור זה המונח כיום בבית"ס של JTS בניו יארק.

מדובר בבית הראשון המקורי של הפיוט²⁰, ובוודאי אינו הוספה מאוחרת ע"י פיימן אחר.

❖ יום בְּצַר נִבְבְּדָתָּ. – כ"ה הנוסח בכת"י מחזור נירנברג ובמחזורי רומניא ובשאר מקומות, אך בכת"י מינכן 21 איתא הנוסח "הִבְבְּדָתָּ" במקום "נִבְבְּדָתָּ". מור זו מיוסד עשה"כ "ואכבדה בפרעה ובכל חילו" (שמות י"ד, ד"י"ז), ועשה"כ "וינהגהו בכבדת" (שם, כ"ה).

❖ וְלִי עוֹז יִסְדָּתָּ – כ"ה הנוסח ברוב הכת"י ובדפוסים, ובכמה כת"י איתא הנוסח "וְלִי עוֹז יִסְדָּתָּ".

❖ מִפִּי עוֹלָלִים. – כ"ה הנוסח בכת"י מחזור נירנברג ובשא"מ, אך בכת"י מינכן 21 ובמחזורי רומניא איתא הנוסח מִפִּי עוֹלָלִים וְיוֹנְקִים".

מורים אלו מיוסדים עשה"כ "מפי עוללים ויונקים יסדת עוז" (תהילים ה', ג'), וע"ד המכילתא "ר' יוסי הגלילי אומר הרי הוא אומר מפי עוללים ויונקים יסדת עוז (סס) מפי עוללים אלו עזרים שזמעי אמן שנא' או כנפל טמון לא אהיה וגו' (איוב ג' ט"ז), ויונקים אלו שיונקים משדי אמן. שנא' אספו עוללים ויונקי שדים (ויאל ב' ט"ז). רבי אומר עוללים אלו עוללים שחוזן שני להכרית עולל מחוזן (ירמיה ט', כ'), ואומר עוללים שאלו לחס (איכה ד', ד'), ויונקים אלו שעל שדי אמן שנא' אספו עוללים ויונקי שדים (ויאל ב' ט"ז), אלו ואלו פתחו פיהם ואמרו שירה לפני המקום שני' אשירה לה' וגו'" (מכילתא דר"ש, מס' דשירה פר' א'; וכ"ה במכילתא דרשב"י פט"ו פסוק א').

הַטְּבַעַת בְּתַרְמִית. רְגְלֵי בַת עֲנַמִּית. וּפְעָמֵי שׁוֹלְמִית. יְפוּ בְנֵעָלִים:

❖ רְגְלֵי בַת עֲנַמִּית – מדברי פי' ערוגת הבושם²¹ לר' אברהם ב"ר עזריאל בפי' הארוך הנדפס²² ובפי' הקצר בכת"י מחזור נירנברג, נראה דאית דגרסי' "רְגְלֵי מְצָרִים" או "רְגְלֵי מְצָרִים" (או "רְגְלֵי בַת עֲנַמִּית") [ומ"מ אציין שלא מצאתי נוסח כזו בשום כת"י או דפוס קדום, וכמו"כ שנוסח זו אינו תואם ע"פ החריזה].

❖ רְגְלֵי בַת עֲנַמִּית – בסדר עבודת ישראל לר"י בער כמנהג פולין (רעדלחיים תרס"א) מביא מכת"י שתח"י הנוסח "רְגְלֵי עֲנַמִּית" ללא תיבת "בַת" [וכנראה שהמדובר בט"ס, שהרי אם גרסי' "'רְגְלֵי עֲנַמִּית" חסר כאן תנועה].

❖ עֲנַמִּית – כ"ה נוסח בכל הכת"י ובדפוסים כמנהג אושטרייך אשכנז ורומניא וכו', אך בכת"י גניצבורג²³ 193 כמנהג אלג'יר²⁴ ובס' חכמת המסכן (סדר קרוב"ץ כמנהג אלג'יר – דפוס ליוורנו תקנ"ג²⁵) איתא הנוסח "נְעַמִּית"²⁶.

²⁰ דכיון דהבית נמצא אצל קהילות שונות בארצות הרחוקות זו מזו לאורך מאות בשנים לא יתכן לומר שהאחד העתיק מהשני, אלא וודאי שכולם קיבלו כן ממקור הראשון כפי שיצא מתח"י של ריה"ל.

²¹ ע"י לקמן בחלק פירושי ר' אברהם ב"ר עזריאל בעל ערוה"ב על הפיוט.

²² ערוגות הבושם ח"א עמ' 67, וע"י בהערת המהדיר (הע' 20).

²³ Moscow – Russian State Library, Ms. Guenzburg 193 – (אלג'יר) – כת"י ספרדית משנות המאה הט"ו-ט"ז למס' [ה'קס"א-ר"ס למב"ן] - יצויין שהפיוט נמצא בכמה וכמה כת"י כמנהג אלג'יר ובכדי שלא להלאות את הקורא לא איזל כרוכלא לפרט את כולן, כי אם כמה שינויים שמצאתי בב' או ג' כת"י שונים שבדקתי.

וְכָל רוֹאֵי יְשׁוּרוּן. בְּבֵית הוֹדֵי יְשׁוּרוּן. אֵין כְּאֵל יְשׁוּרוּן. וְאוֹיְבֵינוּ פְּלִילִים:

הפייטן השתמש בבית זה בג' לשונות דומות ול"ז "יְשׁוּרוּן - יְשׁוּרוּן - יְשׁוּרוּן", דא עקא שלכ"א משמעות שונה התלויה בנוסחאות השונות.

❖ וְכָל רוֹאֵי יְשׁוּרוּן - כ"ה הנוסח ברוב הכת"י ובכל הדפוסים, וביאור תיבת "יְשׁוּרוּן" מל' ראייה הבטה והסתכלות כמו "בנות צעדה עלי שור" (בראשית מ"ט, כ"ב), "אשורנו ולא קרוב" (במדבר כ"ה, י"ז), מיהו במחזורי רומניא איתא הנוסח "וְכָל רוֹאֵי יְשׁוּרוּן", וב"חזונים כמנהג המערביים שנתגוררו בסיויליא" ובס' חכמת המסכן כמנהג אלג'יר^ע איתא הנוסח "וְכָל רוֹאֵי יְשׁוּרוּן" והוא מל' שירה^ע, ובכת"י בניהו צנ^ע כמנהג אלג'יר איתא הנוסח "וְכָל רוֹאֵי יְשׁוּרוּן" פי' דכל רואיהם יסתכלו ויביטו עליהם.

❖ בְּבֵית הוֹדֵי - כ"ה הנוסח ברוב הכת"י ובדפוסים, ובכמה כת"י איתא הנוסח "עַת הוֹדֵי (הודו)", ובכת"י גינצבורג 193 כמנהג אלג'יר וב"חזונים" איתא הנוסח "בְּעַת הוֹדֵי".

❖ בְּבֵית הוֹדֵי יְשׁוּרוּן - כ"ה הנוסח בכל הכת"י ובדפוסים והוא מל' שירה, ובכת"י מינכן 21 איתא הנוסח "בְּבֵית הוֹדֵי יְשׁוּרוּן"^ע, ובכת"י גינצבורג 193 כמנהג אלג'יר איתא הנוסח "בְּעַת הוֹדֵי יְשׁוּרוּן", ובכת"י בניהו צנ^ע כמנהג אלג'יר איתא הנוסח "בְּעַת הוֹדֵי יְשׁוּרוּן"^ע, ובמחזורי רומניא איתא הנוסח "בֵּית הוֹדוּ יְשׁוּרוּן", וב"חכמת המסכן" איתא הנוסח "בְּעַת הוֹדֵי יְשׁוּרוּן"^ע וכולם מל' שירה, וב"חזונים" איתא הנוסח "בְּעַת הוֹדֵי יְשׁוּרוּן" פי' שכל רואי ישירו בעת שיראו את הודי.

❖ אֵין כְּאֵל יְשׁוּרוּן - כ"ה הנוסח בכל הכת"י ובדפוסים, והוא מלשה"כ "אין כאל ישרון רוכב שמים בעזרך (דברים ל"ג, כ"ו), ובכת"י מינכן 21 איתא הנוסח "אֵין כְּאֵל יְשׁוּרוּן" דהיינו שאוה"ע ישירו ש"אֵין כְּאֵל"^ע [ולדידי' צריך לנקד האל"ף של "וְכָל יְשׁוּרוּן" דהיינו שאוה"ע ישירו ש"אֵין כְּאֵל"^ע].

^{טו} וכ"ה בכל הכת"י כמנהג אלג'יר שבדקתי.

^{טז} "ספר חכמת המסכן - ספר קרוב"ץ שנהגו לאומרם קהל קדוש ארג'יל יע"א ... עם הפי' להר' החסיד כמהר"ר נהוראי אזוביב" - נדפס בליוורנה בשנת תקל"ב ואח"כ נדפס שוב בשנת תקנ"ג, ועי' לקמן בפירושים מאוחרים על הפיוט.

^{טז} עי' לקמן בחלק פירושים מאוחרים בפירושו של ר' נהוראי אזוביב ז"ל שפי' ע"ז שכוונת הפייטן לדמות את המצריים לבת היענה שהיא בריה טמאה, ולעני' המדובר בט"ס.

^ע מיהו בכת"י גינצבורג 193 כמנהג אלג'יר איתא הנוסח "וכל רואי ישרון" כבכל הכת"י ודפוסים שלנו.

^{עא} לגופא דענין יצויין שאפ' אם גרסינן "ישורון" עדיין אפשר לפרש שהוא מל' שירה, וכמש"כ "ותצאנה הנשים מכל עיר ישראל לשור והמחולות לקראת שאול המלך", ועי' מחזור פרנקל.

^{עב} Jerusalem, Benayahu ZN 2 - מחזור כמנהג צפון אפריקה (אלג'יר) משבת זכור עד הושענא רבה - כת"י ספרדית משנות המאה ה"ז-י"ז למס' [ה'רס"א-ש"ס למסב"י].

^{עג} ע"פ כת"י מינכן 21 גרסינן פעמיים "ישורון" דהיינו "וכל רואי ישורון בבית הודי ישורון".

^{עד} בכת"י איתא הנוסח "וכל רואם ישורון בעת הודך ישירון" - פי' דכל רואיהם יסתכלו ויביטו עליהם בעת שישירו הודו של הקב"ה.

^{עה} במחזור פרנקל איתא הנוסח "וכל רואי ישורון בעת הודך ישורון" דהיינו שאוה"ע ישירו בעת שיראו את הודך (פי' הודו של הקב"ה).

^{עו} יצויין שבמחזור פרנקל משום מה התעלם כאן לגמרי מהנוסח בכת"י זו, ולגופא דענין מסתברא מילתא שנוסח זו מוטעה שהרי לשה"כ הוא "אין כק-ל ישרון" וצ"ב.

רוֹאֵי יִשְׁרוּן עִם צִירֵי בַמְּקוֹם פֶּתֶחַ, כִּיּוֹן דְּכוּוֹנַת הַפִּיטָן בְּזֶה לְיִשְׂרָאֵל הַמְּכֻוֹנִים
 "יִשְׁרוּן".

דְּגִלֵי בְּנֵי תָרִים. עַל הַנְּשֹׂאֲרִים. וְהַתְּלַקֵּט נְפֹזָרִים. כְּמַלְקֵט שְׂבָלִים:

❖ דְּגִלֵי בְּנֵי תָרִים. עַל הַנְּשֹׂאֲרִים – כִּי הַנּוֹסֵחַ בְּכָל הַכֶּתֶ"י וּבַדְּפוּסִים, וּבִ"חֲזוֹנִים" אֵיתָא
 הַנּוֹסֵחַ דְּגִלֵי עִם תָרִים. כְּעַל כַּנְּפֵי נְשָׂרִים".

❖ וְהַתְּלַקֵּט – כִּי הַנּוֹסֵחַ בְּכַמָּה כֶּתֶ"י וּבַדְּפוּסִים, וּבְכַמָּה כֶּתֶ"י אֵיתָא הַנּוֹסֵחַ "וְהַתְּלַקֵּט".

❖ נְפֹזָרִים – כִּי הַנּוֹסֵחַ בְּכָל הַכֶּתֶ"י וּבַדְּפוּסִים, וּבְמַחְזוֹר רוֹמְנִיא וּבִ"חֲכֻמַּת הַמַּסְכָּן"
 אֵיתָא הַנּוֹסֵחַ "נְפֹזָרִים".

הֶרְאָה אוֹתוֹתֶם. לְכֹל רוֹאֵי אוֹתֶם. וְעַל כַּנְּפֵי כְּסוּתֶם. עֲשׂוּ גְדִילִים:

❖ הֶרְאָה – כִּי הַנּוֹסֵחַ וְהַנִּיּוּקָד בְּכֶתֶ"י מַחְזוֹר נִירְנִבְרַג וּבְכֶתֶ"י מִינְכֵן 21, וּכְצִ"ל ע"פ
 הַדְּקוּק, וּמַעוֹת הוּא הַנִּיּוּקָד בְּכָל הַמַּחְזוֹרִים וְהַסִּידוּרִים שֶׁלָנוּ "הֶרְאָה", וְתַמִּיּהֲנִי עַל
 הַמְּדַקְדָּקִים הַרוּוִ"ה ז"ל וְרִ"י בְּעַר ז"ל שֶׁגִ"כ הַדְּפִיטוֹ הַנִּיּוּקָד "הֶרְאָה"^ט, מִיְהוּ בְּכֶתֶ"י
 גִּינְצִבְרוּג 198 וּבְכֶתֶ"י בְּנִיּהוּ צַנַּג כְּמִנְהַג אֶלְגִּיר וּבִ"חֲכֻמַּת הַמַּסְכָּן" אֵיתָא הַנּוֹסֵחַ
 "הֶרְאָה", וְנוֹסֵחַ זֶה תּוֹאֵם בִּיּוֹתֵר.

❖ הֶרְאָה אוֹתוֹתֶם. לְכֹל רוֹאֵי אוֹתֶם – כִּי הַנּוֹסֵחַ בְּכָל הַכֶּתֶ"י וּבַדְּפוּסִים, וּבְמַחְזוֹר
 רוֹמְנִיא אֵיתָא הַנּוֹסֵחַ "הֶרְאָה אוֹתוֹתֶם. כְּרוֹאָה אוֹתֶם", וְצ"ב.

❖ לְכֹל רוֹאֵי אוֹתֶם – בְּכֶתֶ"י בְּנִיּהוּ צַנַּג כְּמִנְהַג אֶלְגִּיר וּבִ"חֲזוֹנִים" וּבִ"חֲכֻמַּת הַמַּסְכָּן"
 אֵיתָא הַנּוֹסֵחַ "לְכֹל רוֹאֵה אוֹתֶם", וְנוֹסֵחַ זֶה תּוֹאֵם ע"פ הַדְּקוּק.

❖ וְעַל כַּנְּפֵי כְּסוּתֶם – כִּי הַנּוֹסֵחַ בְּכָל הַכֶּתֶ"י וּבַדְּפוּסִים, וּבְמַחְזוֹר רוֹמְנִיא אֵיתָא
 הַנּוֹסֵחַ "עַל כַּנְּפֹת כְּסוּתֶם".

❖ עֲשׂוּ גְדִילִים – כִּי הַנּוֹסֵחַ בְּרֹב הַכֶּתֶ"י וּבְמַחְזוֹר רוֹמְנִיא וּבִ"חֲזוֹנִים" וּבִ"חֲכֻמַּת
 הַמַּסְכָּן", וְנוֹסֵחַ זֶה תּוֹאֵם ע"פ הַדְּקוּק [וּבְכֶתֶ"י מִינְכֵן 21 מוּגַה בֵּין הַשִּׁיטִין הַנּוֹסֵחַ
 "עֲשׂוּ לָהֶם גְּדִילִים"^ט], וּבְכָל הַמַּחְזוֹרִים וְסִידוּרִים שֶׁלָנוּ אֵיתָא הַנּוֹסֵחַ "עֲשׂוּ
 גְּדִילִים"^ט.

יָשׁוּב שְׁנִית לְקַדְשָׁה. וְאַל תּוֹסֵף לְגַרְשָׁה. וְהֶעֱלָה אוֹד שְׁמֶשָׁה. וְנָסוּ הַצִּלְלִים:

❖ לְקַדְשָׁה - לְגַרְשָׁה - שְׁמֶשָׁה – כִּי הַנּוֹסֵחַ בְּרֹב הַכֶּתֶ"י וּבַדְּפוּסִים, וּבְכַמָּה כֶּתֶ"י
 אֵיתָא ב' זָכַר "לְקַדְשׁוֹ - לְגַרְשׁוֹ - שְׁמֶשׁוֹ".

^ט באופן כללי יצייון שכפי הנראה עיקר עבודתם של הרוו"ה ור"י בער הוא על הפיוטים הנהוגים במנהג אשכנז
 המערבית, משא"כ בפיוטי מנהג פולין הדפיסו ממה שהיה לפנייהם ולא דקדקו כ"כ בזה (וכן נראה להדיא ממחזור
 הרוו"ה לפסח דכלל אינו מפרש פיוט זה כדרכו בשאר הפיוטים).

^ט ועשה"כ ועשו להם ציצית (במדבר ט"ו, ל"ח).

^ט נוסח זה תואם ע"פ הפסוק "ככה יעשה איוב" (איוב א', ה'), והוא מל' הווה המתמיד (ואינו ל' עתיד).

יְדִידִים רוֹמְמוֹד . בְּשִׁירָה קְדָמוֹד . מִי כְמוֹכָה . ה' בְּאֵלִים:

❖ מִי כְמוֹכָה – כ"ה הנוסח בכל הכת"י ובדפוסים, ובמחזור רומניא איתא הנוסח "עָנִי מִי כְמוֹכָה", ובכת"י גינצבורג 193 ובכת"י בניהו צנז כמנהג אלג'יר^ב וב"חזונים" וב"חכמת המסכן" איתא הנוסח "וְאָמְרוּ מִי כְמוֹכָה".

בְּגִלְל אַבוֹת תּוֹשִׁיעַ בְּנִים. וְתִבְיָא גְאוּלָּה לְבְנֵי בְנֵיהֶם:

חרוז זו אינו שייך כלל להפיוט "יום ליבשה", ובאשכנז ובאושטרייך^א נהגו לומר ההרוז בין הפיוט לברכת גאל ישראל כל אימת דאמרו פיוטי גאולה, בכדי לברך ברכת גאל ישראל מעין החתימה. בערוגת הבושם (בפי הארוך)^ב מביא מפי רבו ר' אלעזר בעל הרוקה מזורמיישא נ"ע – "בגלל אבות תושיע בניס י"ג תיבות"^ב כנגד י"ג אותיות שמות אבות^ג, וי"ג גאולות צפר' ערכין (ויקרא כ"ז) ופדה צערכך במקום גאולה"^ג.

מקור חרוזי הפיוט:

דרכם של הפייטנים שיסדו חרוזי פיוטיהם על לישנא דקראי, במסגרת זו נעבור על ביטויי הלשונית שבחרוזי הפיוט ומקורם במקראות.

יֹסֵם (יָס) לְיִבְשָׁה נְהַפְּכוּ :	הפך ים ליבשה בנהר יעברו ברגל שם נשמחה בו (תהילים ס"ו, ו).
מְצוּלִים :	ישוב ירחמנו יכבש עונתינו ותשליך במצלות ים כל הטאתם (מיכה ז', י"ט).
שִׁירָה :	אז ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת לה' ויאמרו לאמר אשירה לה' כי גאה גאה סוס ורכבו רמה בים (שמות ט"ו, א).
גְאוּלִים :	הלוא את היא המחרבת ים מי תהום רבה השמה מעמקי ים דרך לעבר גאולים (ישעי' נ"א, י).
נִכְבְּדָת :	ויסר את אפן מרכבתיו וינהגהו בכבדת ויאמר מצרים אנוסה מפני ישראל כי ה' נלחם להם במצרים (שמות י"ד, כ"ה).
וְלִי עוֹז יִסְדַּת מִפִּי עוֹלָלִים :	מפי עוללים וינקים יסדת עז למען צורריך להשבת אויב ומתנקם (תהילים ח', ג).
הַטְּבֵעֶת :	מרכבת פרעה וחילו ירה בים ומבחר שלשיו טבעו בים סוף (שמות ט"ו, ד).
בְּתַרְמִית :	מדוע שובבה העם הזה ירושלם משבה נצחת החזיקו בתרמית מאנו לשוב (ירמ' ח', ה).

^א יציין שבכת"י כמנהג אלג'יר ניתוסף כאן בית אחד בסוף הפיוט "ידי עמי אסמוכה אשוריהם אסמוכה באמרם מי כמוך ה' באלים" (וב"חכמת המסכן" נוסף עוד כמה בתים), והמדובר בהוספה מאוחרת מפייטן אחר ואינו חלק מפיוטו של ריה"ל.

^{בא} החרוז "בגלל אבות" נמצא רק במחזורי אשכנז ואושטרייך משא"כ במחזורי רומניא ואלג'יר וכדו'.

^{בב} עי' ערוה"ב ח"א עמ' 71.

^{בג} "בגלל אבות תושיע בניס ותביא גאולה לבני בניהם. ברוך אתה ה' גאל ישראל" = י"ג תיבות.

^{בד} אברה"ם יצחק יעק"ב = י"ג אותיות.

^{בה} דהיינו י"ב לשונות של גאולה, וא' של פדיון.

- עֲנֵמִית : ומצרים ילד את לודים ואת ענמים ואת להבים ואת נפתחים (בראשית י', י"ג).
- וּפְעָמֵי שׁוּלְמִית יָפוּ בַּנְּעָלִים : מה יפו פעמיד בנעלים בת נדיב המוקי ירכיך כמו חלאים מעשה ידי אמן (שה"ש ז', ב').
- שׁוּלְמִית : שובי שובי השולמית שובי שובי ונהזה בך מה תחזו בשולמית כמחלת המחנים (שה"ש ז', א').
- אֵין כָּאֵל יִשְׂרוּן : אין כקל-ישרון רכב שמים בעורך ובגאותו שחקים (דברים ל"ג, כ"ו).
- וְאֵוִיבִינוּ פְּלִילִים : כי לא כצורנו צורם ואיבינו פלילים (דברים ל"ב, ל"א).
- כְּמִלְקַט שִׁבְלִים : והיה כאסף קציר כמה וזרעו שבלים יקצור והיה כמלקט שבלים בעמק רפאים (ישעי' י"ז, ח').
- הַבָּאִים עִמָּךְ בְּבִרִית חוֹתֶמֶךָ : ואעבר עליך ואראך והנה עתך עת דדים ואפרש כנפי עליך ואכסה ערותך ואשבע לך ואבוא בבִּרִית אִתְּךָ נָאִם ה' אֵל וְתִהְיֶה לִי (יהוּקָאֵל ט"ו, ח').
- וּמִבְּטֶן : שמעו אלי בית יעקב וכל שארית בית ישראל העמסים מני בטן הנשאים מני רחם (ישעי' מ"ו, ג').
- הִמָּה נְמוּלִים : אך בזאת יאתו לנו האנשים לשבת אתנו להיות לעם אחד בהמול לנו כל זכר כאשר הם נמלים (בראשית ל"ד, כ"ב).
- הָרְאָה : וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך (דברים כ"ח, י').
- אוֹתוֹתֶם : וקשרתם לאות על ירך והיו לטטפת בין עיניך (דברים ו', ח').
- וְעַל כִּנְפֵי כְסוּתְם עֲשׂוּ גְדִילִים : גדלים תעשה לך על ארבע כנפות כסותך אשר תכסה בה (דברים כ"ב, י"ב).
- דְּבַר אֲמַת : ואל תצל מפי דבר אמת עד מאד כי למשפטך יחלתי (תהילים קי"ט, מ"ג).
- הֲכֵר נָא .. : הוא מוצאת והיא שלחה אל חמיה לאמר לאיש אשר אלה לו אנכי הרה ותאמר הכר נא למי החתמת והפתילים והמטה האלה (בראשית ל"ח, כ"ה).
- וְשׁוֹב שְׁנִית : והיה ביום ההוא יוסיף ה' שנית ידו לקנות את שאר עמו אשר ישאר מאשור וממצרים ומפתרום ומכוש ומעילם ומשנער ומחמת ומאיי הים (ישעי' י"א, י"א).
- וְנָסוּ הַצִּלְלִים : עד שיפוח היום ונסו הצללים סב דמה לך דודי לצבי או לעפר האילים על הרי בתר (שה"ש ב', י"ז).
- בְּשִׁירָה קְדֻמוֹךָ : קדמו שרים אחר נגנים בתוך עלמות תופפות (תהילים ס"ח, כ"ו).
- מִי כְּמוֹכָה ה' בְּאֵלִים : מי כמכה באלם ה' מי כמכה נאדר בקדש נורא תהלת עשה פלא (שמות ט"ו, י"א).

נספח א'

פירושי ר' אברהם ב"ר עזריאל בעל ערוגת הבושם נ"ע על הפיוט:

הפיו הארוך של ר' אברהם ב"ר עזריאל בעל ערוה"ב נ"ע¹⁵ על הפיוט [מכת"י וואטיקאן 301] כבר נדפס בספר ערוגת הבושם (חלק א', הוצ' מק"נ, י-ם תרצ"ט, סי' ה', עמ' 66), ולא ראיתי לנכון להעלותו כאן (ובמיוחד לאור הענין שהמפרש האריך שם בשאר ענינים ובעניני דקדוק שאינם שייכים לפירוש הפיוט). במסגרת זו נביא ב' פירושים קצרים [המבוססים על הפירוש הארוך הנ"ל]¹⁶ המצויים בב' כתי" שונות שעדיין לא ראו אור הדפוס.

פ' על הפיוט מכת"י "מחזור נירנברג"¹⁷:

יום ליבשה : פ' יום שהפך היס ליבשה. וי"א ים ליבשה¹⁸ נהפכו מלולים, פ' משנהפך ים ליבשה אז נהפכו כל מלולי המים שני ויבקעו המים¹⁹ כל מים שצבולס²⁰.
הטבעת בחרמית : פ' הטבעת בחכמתך²¹, לגלי מזכרים²² או רגלי צרי"ק²³.

¹⁵ מפרש הפיוטים ר' אברהם ב"ר עזריאל מחסידי אשכנז היה תלמידם של רבינו יהודה החסיד מרענגנשבורג ור' אלעזר בעל הרוקח מוורמיישא נ"ע (ממנו ראב"ע מרבה להביא מדבריו לאורך פירושי על הפיוטים) ורבו של ר' יצחק מווינא בעל אור זרוע נ"ע. ראב"ע התגורר בארץ בעהמען [ביהם - פיהם] שבאשכנז המזרחית ומש"ה מפרש את הפיוטים הנהוגים במנהג אושטרייך (ובניגוד לרוב פירושי הראשונים ז"ל על הפיוטים בכת"י השונים המפרשים את הפיוטים הנהוגים במנהג אשכנז המערבית).

ראב"ע כתב את ספרו "ערוגת הבושם" הכולל פירושים על הפיוטים בשנות ד"א תק"צ (עי' ערוה"ב ח"א עמ' 281 בהע' 4), וכנראה שכתב את ספרו בב' מהדורות שונות בארוכה ובקצרה. ספר ערוגת הבושם (ג' חלקים) הכולל רוב פירושי של ראב"ע במהדורה הארוכה נדפס ע"י הוצ' מק"נ (י-ם תרצ"ט-תשכ"ג) מתוך ב' כתי" שונות, דא עקא שרוב הפירושים במהדורה הקצרה עדיין נשארו בכת"י וטרם ראו אור הדפוס.
לתולדות ראב"ע ותקופתו בארוכה עי' במבוא לערוה"ב פרק ד' (ערוה"ב ח"ד, י-ם תשכ"ג, עמ' 112).

¹⁶ לסדר דרך חיבורו של ספר ערוה"ב ותיאור מפורט על הכת"י השונים הכוללים פירושים ארוכים וקצרים מבבל ערוה"ב עי' במבוא לערוה"ב פרק ה' (עמ' 129) ובמבוא צימליך למחזור נירנברג (נירנברג 1886) שהאריכו טובא בתיאור ענינים אלו, ולא אלאה את הקורא בתיאור ענינים שאינם שייכים כלל לפירושו של הפיוט.

¹⁷ הפיו על הפיוט לראב"ע בכת"י "מחזור נירנברג" (עמ' 30) נכתב בצדדי הגליון של המחזור מסביב להפיוט, כמש"כ הפירוש מבוסס על הפיו הארוך מכת"י וואטיקאן 301 הנדפס בערוה"ב (ח"א סי' ה', עמ' 67). בדר"כ ציינתי אצל הפירושים שאינם מופיעים כלל בפיו הארוך הנ"ל כי אם בפיו הקצרים בכת"י מחזור נירנברג או בכת"י האמבורג 154.

¹⁸ פ' דיש גורסין ים ליבשה" במקום הגי' "יום ליבשה", ועי' מש"כ לעיל בחלק שינויי הנוסחאות.

¹⁹ שמות י"ד, כ"א.

²⁰ כן דרשו חז"ל במכילתא "ויבקעו המים. כל מים שבעולם נבקעו, ומנין אתה אומר אף המים שבבורות ושבישחין ושבעמרות ושככד ושככוס ושבעלוחית ושכחית נבקעו שנא' ויבקעו המים כאן [ויבקעו הים אין כתיב כאן אלא ויבקעו המים מלמד שכל המים שבעולם נבקעו], ומנין אתה אומר אף המים העליונים והתחתונים נבקעו שנ' ראוך מים אלהים ראוך מים יחילו אף ירגזו תהומות (תהלים ע"ז, י"ז), ראוך מים אלו שעברו ישראל שנחרבו בדבר הקב"ה שנ' הים ראה וינס, ראוך מים יחילו אלו העליונים, אף ירגזו תהומות אלו התחתונים, וכן הוא אומר זורמו מים עבות קול נתנו שחקים אלו העליונים, אף חצציר יתהלכו (שם, י"ח) אלו התחתונים [וכתיב תהום אל תהום קורא לקול צניורין (שם מ"ב, ח')] ואומר נתן תהום קולו וגו' (חבקוק ג', י'), וכשחזרו למקומם כל מים שהיה בעולם חזרו שנ' וישבו המים (שמות י"ד, כ"ח) מלמד שכל מים שבעולם חזרו להם למקומם" (מכילתא דרי"ש מס' דויהי פר' ד').

וכ"ה במכילתא דרשב"י "ויבקעו המים כל מים שבעולם נחלקו מנין אתה אומר מים שבבאר ושבישחין ושבעמרה ושככוס ושכחית ת"ל ויבקעו הים אין כת' כן אלא ויבקעו המים כל מים שבעולם נחלקו וכן הוא אומר זורמו מים עבות וגו' (תהלים ע"ז, י"ח) נא' כאן תהום ונא' להלן תהום אל תהום קורא לקול צניורין (שם, מ"ב ח') ר' נתן אומר מנין שהמים העליונים והתחתונים נחלקו שנ' ראוך מים אלקים (שם ע"ז, י"ז) אלו מים העליונים. ראוך מים יחילו (שם) אילו מים התחתונים. ואומר ראוך יחילו הרים וגו' (חבקוק ג', י') וכשחזרו כל מים שבעולם חזרו שנא' וישב הים אין כתיב כאן אלא וישבו המים (שם י"ד, כ"ח) כל מים שבעולם חזרו" (מכילתא דרשב"י פי"ד כ"א).

²¹ עי' בתרגום אונקלוס עה"פ "נערמו מים" (שמות ט"ו, ח') שתירגם "חכימו מיא", ועיי"ש בפירש"י וברבינו בחיי, וע"ע במכילתא "וברוח אפך נערמו מים. במדה שמדדו בה מדדת להם, הם אמרו הבה נתחכמה לו אף אתה נתת ערמה למים והיו המים נלחמים בהם בכל מיני פורעניות לכך נאמר וברוח אפך נערמו מים" (מכילתא דרי"ש מס' דשירה פי"ו, וכו"ה במכילתא דרשב"י פט"ו, ז').

²² צ"ב כוונתו, וכפי הנראה שהיה תח"י גי' הגורס "דגלי מצרים" [או "דגלי בת ענמית"] במקום הגי' שלנו "רגלי בת ענמית" (ועי' בהערת המהדיר בערוה"ב עמ' 67 הע' 20), ומ"מ אציין שלא מצאתי גי' כזו בשום כתי" או דפוס קדום, וכמו"כ שנוסח זו אינו תואם ע"פ החריזה.

שולמית: ^{טז} אומה שמשימין לה שלום בכל יום^{טז}, שנא' וישם לך שלום^{טז}.

וכל רואי יסורון: כלומר כל שיראו אותי בכבודי יסירו צבית תפילתי. יסירו אין כקל- יסורון^{טז}.
יעקב מלא^{טז} ונולד של^{טז} רד' ין' וף' ון^{טז} ית' וזה הנולד בגימט' יסורון^{טז}. ועוד יסורון בגימט' יס"ר
ונא"ה^{טז}. וזה סיסד הפייט מובטחים בתום וציוקר^{טז}, מובטחים זיעקב שהוא יסורון שפי' ישר ונאה.
ויעקב חסר ו^{טז} נולד שלו יסורון^{טז} בגימט' שי"ר הי"ם^{טז} לפי שאמרו ג' שירות^{טז} אזו יסיר' זאת
השירה' אשירה לה' לכך ג' יסורון בתורה ויהי זיסורון מלך^{טז} וישמן יסורון^{טז} אין כקל-
יסורון^{טז}. א"ר זרכיה זסס ר' יהודה ז"ר סימון^{טז} אין כקל- מי כקל- יסורון (הזל) וסבאל^{טז}
ישאל מה הק' כת' זו נשגב שמו לזדו^{טז}, אף יעקב ויותר יעקב לזדו^{טז}. לשון תנחומא^{טז} אין כקל-
יסורון והק' אומר יש כקל- יסורון, מה יסורון יסרים ונאים הם כקל-ל. ואל תתמה הק' מחיה
מתים, ויסורון מחיה מתים יחזקאל אליהו ואלישע. הק' פוקד עקרות, ויסורון פוקד עקרות אלישע.
והק' מוריד גשמים, ויסורון מוריד גשמים שמואל שנא' הלל קאיר חיטים היום וכו'^{טז}. הק' ממתיק

^{טז} דהיינו "רגלי מצרים".

^{טז} יצויין שקטע זו אינו נמצא בפ"י הארוך הנדפס בערוה"ב, כי אם בפ"י הקצר בכת"י מחזור נירנברג, ובכת"י האמבורג 154.

^{טז} דרשת חז"ל עה"פ "שובי שובי השולמית" (שה"ש ז' א') במדרש רבה (תולדות, פר' ס"ו; שה"ש פר' ז').

^{טז} במדבר ו', כ"ו.

^{טז} דברים ל"ג, כ"ו.

^{טז} פ"י כשכותבין יעקוב"ב מלא עם וא"ו וכמו בפסוק "וזכרתי את בריתי יעקוב" (ויקרא כ"ו, מ"ב).

^ק פ"י האותיות הנולדות מהשם יעק"ב כשכותבין אותן במילואם דהיינו יו"ד עי"ן קו"ף ו"ו ב"ת, וכשחושבין האותיות "הנולדות" [דהיינו האותיות הנעלמות ללא האותיות יעק"ב שהם ו"ד י"ן ו"ף ו"י"ת] בגימט' תקע"ב (572) כמנין ישורון.

^{קא} בפ"י שבכת"י מחזור נירנברג חסר כאן האות ו', אך בפ"י ערוה"ב הנדפס (עמ' 69) איתא האות ו' מחשבון האותיות הנולדות מיעקוב"ב מלא, וכ"ה בפ"י בכת"י האמבורג 154, ולגופא דענין צ"ב למה הוצרך לומר יעקוב"ב מלא וישורון מלא, והרי שפיר היה יכול לומר אותו גימט' כשכותבין יעק"ב חסר וישורון חסר כמש"כ בתורה (דהרי בתורה כתוב רק ישורון חסר ו' הב', וגם יעק"ב ברוב המקראות חסר ו') בלי ווא"ו דהיינו יעק"ב בגימט' תקס"ו (566) וישורון בגימט' תקס"ו (566), ול"ל להמפרש לשנות את אופן הכתיבה ולהוסיף וואו"ו לחשבון הגימט'.

^{קב} דהיינו ישורון מלא שעולה תקע"ב (572), ולא כמש"כ בתורה ישורון חסר ו' הב'.

^{קב} דשניהם עולין תקע"ב (572).

^{קד} כוונתו לקדושה הקלירית למוסף דר"ה "והחיות אשר הנה" בפיוט "ועמך תלואים בתשובה להתייחד" שיסד "סמוכים בצדקת אב היה אחד. נשענים בסבך יחיד ומיוחד. מבטחים בתום ובישר אב אחד".

^{קד} פ"י כשכותבין יעק"ב ללא ואו"ו, וכמ"ש ברוב המקראות.

^{קד} דהיינו יעק"ב חסר ווא"ו ונולד שלו ישורון ג"כ חסר ווא"ו דשניהם עולין תקס"ו (566)

^{קד} דהיינו עם הכולל כיון דחסר את א' דהרי ש"ר הי"ם בגימט' תקס"ה (562).

^{קה} פ"י שאמרו ג' פעמים לישנא דשירה בשירת הם.

^{קט} דברים ל"ג, ה'.

^{קי} דברים ל"ב, ט"ו.

^{קיא} דברים ל"ג, כ"ו.

^{קיב} קטע זה מיוסד ע"ד המדרש (בראשית רבה פ' וישלח, פר' ע"ז, אות א' עה"כ "ויותר יעקב לבדו"; ויקרא רבה פ' אמור פכ"ז אות ד'; דברים רבה פ' האזינו פר' י' אות ג' עה"כ), ופסיקתא דר"כ (פסיקתא ט' (שור או כשב) אות ד'), וע"ד המדרש תנחומא בפ' בשלח (מהדו' ווארשא סי' כ"ד ומהדו' באבער סי' י"ח) ובפ' אמור (מהדו' ווארשא אות י"ב, מהדו' באבער אות ט'), והמפרש ליקט קטעים אחדים מכל מדרש ושילבן ביחד [ומחמת אריכות דברי המדרשים השונים נמנעתי מלצטט כאן את דברי המדרשים במילואם], ועי' בהע' המהדיר בערוה"ב הנדפס (עמ' 69 הע' 3).

^{קיא} בכת"י מחזור נירנברג איתא "הבא" והוא ט"ס וצ"ל "סבא", וכ"ה הגי' בבראשית רבה ובערוה"ב הנדפס (עמ' 69).

^{קיד} ישע"י ב', י"א.

^{קטו} בראשית ל"ב, כ"ה.

^{קטו} מדרש תנחומא מהדו' ווארשא פ' אמור אות י"ב, מהדו' באבער אמור אות ט'.

^{קיו} שמואל א' י"ב, י"ז.

מי מרה י"א בעיקרי תאינה וי"א בעיקרי (עריבה) [עריבה] קי"ח (שהיא) [שהם] מרים נס בתוך נס קי"ט. וכן אליפע שגא' ויאמרו אנשי העיר אל אליפע (הם) [הנה נא] מושב העיר [טוב] והמים רעים קכ, אמ' להם ומה טיבן, אמ' ליה מלוחין הן, אמ' להן תנו לי כלוחית מהן ושימו זה מלח קכא, וכן עשו שגא' וירפו המים [עד היום הזה] כדבר אליפע, קכב וזה היה נס בתוך נס. ד"א קכג ויותר יעקב לזדו קכד אמ' הק' יחדתי שמי על אברהם ויחקה ועוד יש לייחד עליך ושוב איני מייחד על שום צרייה בעולם. וזהו ויותר יעקב לזדו. וכן לעתיד שגא' ה' דד ינחנו ואין עמו אל נכר קכה.

ואויבנו פלילים. פי' ובאויבנו יעשה פלילים דינים קשים קכז. כמלקט שיבולים. פסוק היא קכז והיה [כמלקט שבלים] צעמק, שמלקט שיבולים המפוזרות הנה והנה, כך יקבץ את ישראל המפוזרות באומות.

ומצטון לשמך : פי' ישראל העמוסים מני צטון קכח נימולים לשמך.

למי החותמת : אילו תפילין שהם כחותם קכט.

ולמי הפתילים . אילו הצליות, על שם פתיל תכלת קל, כלומר הכר נא מי מקיים מצותיך כי אם ישראל.

בשירה קדמוך : פי' קדמו לפניך. סליק.

פי' על הפיוט מכת"י האמבורג 62 \ ש"ש 154 קלא :

יום ליבשה : וחותם שאומרים ים ליבשה קלב משוגעים ואוילים קלג כי אינם יודעים שפת עברית קלד. פסוק הוא "הפך ים ליבשה". וים אומרים ים ליבשה קלד נהפכו מצוללים אז נהפכו כל מצוללי מים שני ויצקנו המים קלו.

קי"ח פלוגתא הוא במדרש תנחומא "ד"א ויורהו ה' עץ, ומה היה, ר' יהושע אומר, עץ זית היה, ר' נחמיה אומר עץ של ערבה, וי"א עיקרי תאנה, וי"א עיקרי רימון, שאין מרים כהם, וחכמים אומרים הרדופני עץ הוא, ואין מר כמוהו (מדרש תנחומא פ' בשלח, מהדו' ווארשא סי' כ"ד ומהדו' באבער סי' י"ח).

קי"ט יצוין שקטע זו מענין "נס בתוך נס" שאצל אליפע לא נמצא כלל בפ"י הארוך שבערוה"ב הנדפס (עמ' 69).

קכ מלכים ב' ב', י"ט.

קכא שם כ'.

קכב שם כ"ב.

קכג דברי המדרש האלו נדפסו ב"מדרש ילמדנו רבינו" לרבינו שמעון הדרשן בעל הליקוטים ע"י א. יעללינעק (בית המדרש ח"ו [לייפציג תרל"ח] עמ' 81 - קונטרס אחרון ממדרש ילמדנו, אות כ"ג), והועתקו גם באוצר המדרשים של אייזנשטיין [ח"א עמ' 224].

קכד קטע זו אינו נמצא בפ"י הארוך הנדפס בערוה"ב כי אם בפ"י בכת"י מחזור נירנברג.

קכה דברים ל"ב, י"ב.

קכז ע"י דברים ל"ב, ל"א, ובמפרשי המקרא שם.

קכח ישע"י י"ז, ה'.

קכח ישע"י מ"ו, ג'.

קכט עשה"כ (שה"ש ח', ו') "שימיני כחותם על לבך כחותם על זרועך", ובמדרש "כחותם על זרועך אלו התפילין, המד"א (דברים ו', ח') וקשרתם לאות על ירך" (שה"ש רבה פר' ח'), "שימיני כחותם על לבך. בשעה שנאמר ויקרא אליו מלאך ה' מן השמים ויאמר אברהם אברהם (בראשית כ"ב, י"א). כחותם על זרועך. כדרך התפילין הללו שנותנים על זרועותיהם של בני אדם ואין בהם מום. כך אין ביצחק מום" (שה"ש זוטא פר' ח', ו').

קל במדבר ט"ו, ל"ח.

קלא - Hamburg, Staats und Universitaetsbibliothek Cod. Heb. 62, Cat. Scheinschneider 154
 כת"י אשכנזית בלתי מזוהה ובלתי מתוארך, אך מצורת הכתב ניכר שהוא משלהי תקופת הראשונים באשכנז. הכת"י כולל פירושים על הפיוטים למועדים המשוייכים לחוג חסידי אשכנז ובנידן דידן פי' על הפיוט "יום ליבשה" לר' אברהם בן עזריאל בעל ערוגת הבושם [כך נראה בהחלט ע"י השוואת הפי' בכת"י זו להפי' בכת"י וואטיקאן 301 (הנדפס בערוה"ב ח"א עמ' 67) המזוהה עם ראב"ע], וע"י במבוא צימליך למחזור נירנברג (נירנברג 1886) שמציין כת"י זו כא' מן המקורות לפירושים המובאים בכת"י מחזור נירנברג.

קלב דהיינו שגורסין "יום ליבשה" במקום "יום ליבשה".

ראוך מים אלוקים-ראוך קל^ו. סימן מ'א'מ'ר קל^ח. אילו מים העליונים תלויים התלויים במאמר נבקעו קל^ט. ויראו א'פיקי ים יגלו קמ^ו ראשי תיבות ו'א'י'י' שכל אי מים נבקעו ונראו קמ^ח. ויראו א'פיקי מים ויגלו מוסדות תבל קמ^ט. ויגלו שכל מים של ששת ימי בראשית נבקעו קמ^י.

הטבעת בחרמית : פי' הטבעת בחמתך קמ^י.

דגלי מזרים : או רגלי ב' קמ^י.

שולמית : אומה שמשמין לה שלום ככל יום קמ^י שני וישם לך שלום קמ^י.

וכל רואי ישורון : כל רואי שיראו אותי בכבודי ישירו צבית תפילתי ויאמרו אין כה-ל ישורון קמ^י. ואזיבונו אשר עתה פלילים יאמרו.

אין כה-ל ישורון קמ^י : פי' אחר וצאויצנו עשה הק' דינים קשים קי^ו.

קל^י כפי הנראה כוונתו שהנוסח "יום ליבשה" אינו תואם עם המשך דברי הפייטן "נהפכו מצולים" דהיינו שמצולות הים נהפכו ליבשה, והרי לא יתכן לומר ים ליבשה נהפכו הים, ועי' מש"כ לעיל בחלק שינויי הנוסחאות של הפיוט.

קל^י קטע זו אינו נמצא בערוה"ב הנדפס (מכת"י וואטיקאן 301) ובכת"י מחזור נירנברג כי אם בכת"י האמבורג. דא עקא שתממה קצת הלשון "משוגעים" דהרי לא מצינו בכתבי הראשונים ז"ל שהשתמשו בביטוי לשון זו, ויתכן שהקטע ניתוסף בתקופה מאוחרת (ובזה יתורץ ג"כ התמיהה דאחר שהכה על קודקדן של אלו הגורסין "יום ליבשה" מביא "יש אומרים ים ליבשה" ומפרש גי' זו).

קל^י פי' דיש גורסין "יום ליבשה" במקום הגי' "יום ליבשה", ועי' מש"כ לעיל בחלק שינויי הנוסחאות.

וצ"ב למה המפרש בכלל טרח להביא הגי' "יום ליבשה" אחר שכבר כתב דגי' זו הוא טעות בעלמא ואותם שאומרים כן "משוגעים ואוילים שאינם יודעים שפת עברית".

קל^י שמות י"ד, כ"א.

קל^י תהילים ע"ז, י"ז.

קל^י דהיינו ר"ת של ר'אוך מ"ים א'לוקים ר'אוך סימן מאמר"ר.

קל^י ע"פ דברי המכילתא "ומנין אתה אומר אף המים העליונים והתחתונים נבקעו שנא' ראוך מים אלהים ראוך מים יחילו אף ירגזו תהומות (תהילים ע"ז, י"ז), ראוך מים אלו שעברו ישראל שנחרבו בדבר הקב"ה שנא' הים ראה וינס, ראוך מים יחילו אלו העליונים, אף ירגזו תהומות אלו התחתונים, וכן הוא אומר זורמו מים עבות קול נתנו שחקים אלו העליונים, אף חצציר יתהלכו (שם) אלו התחתונים [וכתיב תהום אל תהום קורא לקול צינורך (שם, מ"ב, ח')] ואומר נתן תהום קולו וגו' (חבקוק ג' י')" (מכילתא דרי"ש פ' בשלח מס' דויהי פר' ד').

וכ"ה במכילתא דרשב"י "ר' נתן אומר מנין שהמים העליונים והתחתונים נחלקו שנא' ראוך מים אלקים (שם) אלו מים העליונים, ראוך מים יחילו (שם) אילו מים התחתונים, ואומ' ראוך יחילו הרים וגו'" (מכילתא דרשב"י פ' בשלח בפ"ד, כ"א).

קמ^י ויראו אפיקי מים יגלו מסדות תבל בגערת ה' מנשמת רוח אפו (שמואל ב' כ"ב, ט"ז).

קמ^י ע"פ דברי המכילתא "ויבקעו המים. כל מים שבעולם נבקעו, ומנין אתה אומר אף המים שבבורות ושביחין ושבעמרות ושככד ושככוס ושבצלוחית ושבחבית נבקעו שנא' ויבקעו המים כאן [ויבקעו המים אין כתיב כאן אלא ויבקעו המים מלמד שכל המים שבעולם נבקעו] (מכילתא דרי"ש פ' בשלח מס' דויהי פר' ד').

וכ"ה במכילתא דרשב"י "ויבקעו המים כל מים שבעולם נחלקו מנין אתה אומ' מים שבבאר ושביחין ושבעמרה ושבבור ושבחבית ושככוס ושבצלוחית ת"ל ויבקעו המים אין כת' כן אלא ויבקעו המים כל מים שבעולם נחלקו, וכן הוא אומר זורמו מים עבות וגומ' (תהילים ע"ז, י"ח) נאמר כאן תהום ונא' להלן תהום אל תהום קורא לקול צנורך (שם מ"ב ח') (מכילתא דרשב"י פ' בשלח פ"ד, כ"א).

קמב^י "ויראו אפיקי מים ויגלו מוסדות תבל מגערתך ה' מנשמת רוח אפרך" (תהילים ע"ז, ט"ז), והנפק"מ בזה בין הפסוק הנ"ל בשמואל והפסוק בתהילים דבשמואל כתיב "יגלו" ובתהילים כתיב "ויגלו".

קמב^י ע"פ דברי המכילתין הנ"ל.

קמב^י עיי' בתרגום אונקלוס עה"פ "נערמו מים" (שמות ט"ו, ח') שתירגם "חכימו מיא", ועיי"ש בפירוש"י וברבינו בחיי, וע"ע במכילתא "וברוח אפר נערמו מים. במדה שמדדו בה מדדת להם, הם אמרו הבה נתחכמה לו אף אתה נתת ערומה למים והי המים נלחמים בהם בכל מיני פורעניות לכך נאמר וברוח אפרך נערמו מים" (מכילתא דרי"ש מס' דשירה פ"ו, ו) וכ"ה במכילתא דרשב"י פט"ו, ז).

קמב^י כפי הנראה שהיה תח"י גי' הגורס "דגלי מצרים" [או "דגלי בת ענמית"] במקום הגי' שלנו "רגלי בת ענמית" (ועי' בהערת המהדיר בערוה"ב עמ' 67 הע' 20), ומ"מ אציין שלא מצאתי גי' כזו בשום כת"י או דפוס קדום, וכמו"כ שנוסח זו אינו תואם ע"פ החריזה.

קמב^י דרשת חז"ל עה"פ "שובי שובי השולמית" (שה"ש ז' א') במדרש רבה (תולדות, פר' ס"ו; שה"ש פר' ז').

קמב^י במדבר ו', כ"ו.

קמב^י דברים ל"ג, כ"ו.

קמב^י ציוני שאע"פ שבמקרא כתוב "ישורון" חסר (דהיינו ללא הוא"ו השני) מ"מ דרכם של הסופרים לכתוב תמיד מלא וכפי שהורה ריה"ח בספר חסידים (ס"י תתפ"ב) "ויכתוב אותיות מלאים, כי כותבים מלאים למי שאינו בקי, כגון כשרוצה לכתוב וטהר לבנו לעבדך באמת, יכתוב וטהר ליבנו לעבדך באמת, ליבנו מלא, לעובדך מלא, ושבת קודשך, אוהבי שמך, וכיו"ב".

ישורון : יעקב מלא^{קנ"א} נולד מלא^{קנ"ב} בגימ' ישוריון^{קנ"ג}. ישוריון בגימ' ישוריל' נא'ה^{קנ"ד}.
 כמלקט שיבולים : פסוק הוא והיה כמלקט שבלים בעמק רפאים^{קנ"ה}. פי' שמלקט בשיבולים
 המפוזרים הגה אחד והגה אחד. כך יקבץ הק' את ישראל המפוזרים בין האומות.
 מצטון לשמן : ישראל העמוסים מני צטון^{קנ"ו} נימולים לשמן.
 למי החותמת : אלו תפילין שהם כחותם^{קנ"ז}.
 ולמי הפחילים : אילו הצליות^{קנ"ח}. כלומר הכר נא מי מקיים מצוותך כי אם ישראל.
 בשירה קדמוך : פי' קדמו לפניך ה'.

^{ק"ב} עי' דברים ל"ב, ל"א, ובמפרשי המקרא שם.

^{קנ"א} פי' כשכותבין יעקוב מלא עם וא"ו וכמו בפסוק "וזכרתי את בריתי יעקוב" (ויקרא כ"ו, מ"ב).

^{קנ"ב} פי' האותיות הנולדות מהשם יעקוב"ב כשכותבין אותן במילואם דהיינו יו"ד עי"ן קו"ף ו"ו ביי"ת, וכשחושבין האותיות "הנולדות" (דהיינו האותיות הנעלמות ללא האותיות יעק"ב שהם ו"ד י"ן ו"ף ו"יי"ת) בגימט' תקע"ב (572) כמנין ישורו"ן.

^{קנ"ג} דהיינו כשכותבין ישורו"ן ג"כ מלא (עם הוא"ו הב') דשניהם עולין תקע"ב (572), ועי' מש"כ בזה לעיל בפ"י מכת"י מחזור נירנברג.

^{קנ"ד} דשניהם עולין תקע"ב (572)

^{קנ"ה} ישעי' י"ז, ה'.

^{קנ"ו} ישעי' מ"ו, ג'.

^{קנ"ז} עשה"כ (שה"ש ח', ו') "שימני כחותם על לבך כחותם על זרועך", ובמדרש "כחותם על זרועך אלו התפילין, המד"א (דברים ו', ח') וקשרתם לאות על ירך" (שה"ש רבה פר' ח'), "שימני כחותם על לבך. בשעה שנאמר ויקרא אליו מלאך ה' מן השמים ויאמר אברהם אברהם (בראשית כ"ב, י"א). כחותם על זרועך. כדרך התפילין הללו שנותנים על זרועותיהם של בני אדם ואין בהם מום. כך אין ביצחק מום" (שה"ש זוטא פר' ח', ו').

^{קנ"ח} עש"ה "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת" (במדבר ט"ו, ל"ח).

נספח ב'

פירושים מאוחרים מדפוסים ישנים ונדירים על הפיוט:

פירושים שונים מפרשנים שונים על הפיוט נדפסו לאורך השנים במחזורים וסידורים שחלקם עדיין מצויים בדפוס בימינו, וחלקם נאבדו במשך השנים ולא נשארו מהם כי אם עותקים אחדים הספונים בבתי הספרים ברחבי תבל, במסגרת זו נביא ג' פירושים על הפיוט מדפוסים ישנים ונדירים שכבר רבות בשנים אינם מצויים בידי ההמון.

פ"י על הפיוט מר' אשר ב"ר יוסף ז"ל קט"ט - נדפס בקראקא בשנת שמו"ט :

יום ליבשה : ציום ז' לפסח שצו היה קריעת ים סוף אומרים "יום" בתחילתו ובשאר ימות השנה כשאומרים אותו אומר "יום ליבשה"^{קס}. ופירושן מנולות ים נהפכו ליבשה. ואז אמרו ישראל שירה כשראו את מצרים מת על שפת הים. הטבעת בתרמית : "נערמו מים" (שמות ט"ו, ח). תרגם אונקלוס "חכימו מיא". ופירוש חזקוני "חכמו לנער את מצרים"^{קסא}. ענמית : זו מצרים שנא' ומצרים ילד את לודים ואת ענמים (בראשית י', י"ג). ופעמי שולמית : רגלי ישראל הנקראים שולמית לפי שהם שלמים באומנותם. צפירק"י (שה"ש ז', א'). (וכז' לפי שהקצ"ה מסיים להם שלום בכל יום שנא' ויחס לך שלום קסב).

יפו צנעלים : ל' פסוק הוא צקיר "מה יפו פעמיך צנעלים"^{קסג}. ופי' כאן לפי מקומו שעצרו בתוך הים ציבשה חריצה שלא יטנפו רגליהם צטיט. וזה א' מי' נסים שנעשו לאבותינו על הים קסד.

קט"ט הר"ר אשר בכהר"ר [הקדוש] יוסף ז"ל הי"ד מקראקא יצ"ו היה מגדולי המקובלים בארץ פולין וכתב הערות רבות על מאמרי זוהר וכתבי האר"ז (כתבי מהר"י סרוק ז"ל - עיי' קבלת האר"י סעיי' ע"א) שעליהם חתם שמו "אמר האב"ר".

ראב"י שימש כש"ץ בימים הנוראים ובימים מיוחדים בשנה, וכתב פירושים על פיוטי היוצרות ועל הקינות לת"ב שהיו ספונים אצלו כעשרים שנה (עיי' בהקדמה ליוצרות) עד שבשנת שמו"ה הדפיס בקראקא פירושו על הקינות לת"ב [פי' זו נדפס שוב בלובלין בשנת שע"ז עם הוספות רבות מהר"ר חיים ב"ר יצחק ליפשיץ ז"ל ש"ץ דק"ק פוזנא יצ"ו שמילא אחריי בתוספת ביאור ובהגהה מדוייקת (עיי' בהקדמה), הקינות במתכונתן החדשה נדפסה שוב בזולצבאך תקמ"ב, ובאמשטרדם תקי"ד ותקל"ו ע"י האחים פרופס, ובפראנקפורט-דאדור תקל"ד], ובשנת שמו"ט הדפיס פירושו לפיוטי יוצרות כמנהג פולין פיהם ומערהרין והגלילות וכמנהג ק"ק אשכנז והגלילות [פירושו על היוצרות מעולם לא נדפסו שוב וכיום הינו ספר נדיר ביותר ויקר המציאות], כמו"כ חיבר ספר "לחם אב"ירים" על שבתות ומועדים שלא הגיע לידינו, וגם חיבר ספר "עמק ברכה" שמרוב קדושתו לא הביאו לדפוס שלא יבוא להשתמש בו בני"א שאינם כדאי לו.

קס עיי' מש"כ בענין בחלק שינויי הנוסחאות.

קסא וז"ל "נערמו מים אונקלוס תרגם חכימו מיא. פי' חכמו לנער מצרים והיינו דכתיב בפ' עקב אשר הציף את מי ים סוף על פניהם ברדפם אחריהם (דברים י"א, י"ד), פי' ברדוף המים אחרי המצרים".

קסב דרשת חז"ל עה"פ "שובי שובי השולמית" (שה"ש ז' א') במדרש רבה (תולדות, פר' ס"ו; שה"ש פר' ז').

קסג מה יפו פעמיך צנעלים בת נדיב חמוקי ירכיך כמו חלאים מעשה ידי אמן (שה"ש ז' ב').

קסד דרשת חז"ל במכילתא "עשרה נסים נעשו לישראל על הים נעשה הים יבשה שנא' ובני ישראל הלכו ביבשה" (מכילתא דר"י בשלח מס' דויהי פר' ד'; מכילתא דרשב"י פי"ד פט"ז), ועיי' בפ' הרמב"ם על המשניות ובפ' הרע"ב ע"ד המתני' במס' אבות "עשרה נסים נעשו לאבותינו על ים סוף ועשרה על הים (פ"ה, מ"ד) השלישי

וכל רואי יאורון : כל האומות ראו כצבדי ואמרו "מי זאת עולה מן המדבר" כדפירס"י זקיר^{קס}.
 יאורון : זיטו והרצה צמקרא^{קס}.

צבית הודי יאורון : הלויים היו משורכים צבית המקדש ואומרים "אין כק-ל יאורון"^{קס} (דברים ל"ג, כ"ו), ואף אומות העולם שהם אויבים יהיו פלילים. ר"ל שופטים דבר שאין כאלוק-י ישראל ונסים שהתמידו צבית המקדש יוכיחו (וכז' פיר' על צבית המקדש שלנו אבל מדקאמר אחר כך "דגלי כן תרים" משמע דקאי אמשכן שצמדבר שכל אומות העולם ראו כצבדון של ישראל וכן צב"ה).
 יאורון : הגעלם מן יעקב עולה גי' יאורון^{קס}.

על הנשאים : על ישראל שנסארו מעט מהרצה, שנא' "ונשאתם צמתי מעט" (דברים כ"ה, ס"ב).
 כמלקט שבליס : המפוזרים אחת הנה ואחת הנה, ול' פסוק הוא זישעי' (י"ז, ה').

צבית חותמך : ר"ל המילה כענין שאומר (בצרכת המילה) "ולאלאחי חתם צבות צבית קודש"^{קס}.
 ומצטן לשמך : פי' מיד תוך ח' ימים שיאלו מצטן אמס וילאו מכלל רסוק אצרים^{קט} המה נימולים לשמך^{קט} (וכז' ישראל "העמוסים מני צטון" (ישעי' מ"ג, ג')^{קט}. ואין הל' משמע הן).
 הראה אוחתם כו' : להראות אות של תפילין לעיני כל העמים כענין שנא' "וראו כל עמי הארץ כי קם ה' נקרא עליו ויראו ממך" (דברים כ"ה, י'). ואמר ר' אליעזר הגדול אלו תפילין שצראש (מנחות ל"ה).
 ולפי שמלות תפילין כל היום, ועתה בגלות שאנחנו בין הגוים אין יכולין לקיים מלות תפילין כחקה, אנחנו מתפללים שיגאלנו ונזכה להראות אות התפילין לכל רואיהם. וכן עיקר מלות ליאית במלבוש העליון שנא' "וראיתם אותם וזכרתם כו'" (במדבר ט"ו, ל"ט).

שארצו נתקשה ונקפא להם כאמרו הלכו ביבשה (שמות, י"ד כ"ט) ולא נשאר בקרקעיתו שום חומר וטיט כבשאר נהרות".

^{קס} וז"ל "מי זאת עלה מן המדבר - כשהייתי מהלכת במדבר והיה עמוד האש והענן הולכים לפני והורגים נחשים ועקרבים ושורפין הקוצים והברקנים לעשות הדרך מישור והיה הענן והעשן עולין ורואין אותן האומות ומתמיהות על גדולתי ואומרות מי זאת כלומר כמה גדולי' היא זאת העולה מן המדבר וגומר כתימרות עשן גבוה וזקוף כתמר" (שה"ש ג' ו').

^{קס} ולדוגמא "בנות צעדה עלי שור" (בראשית מ"ט, כ"ב), "אשורנו ולא קרוב" (במדבר כ"ד, י"ז).
^{קס} לא הצלחתי למצוא מקור לדבריו אלה.

^{קס} דשניהם עולין תקע"ב (572), ועי' מש"כ בביאור הענין בפירושי ר' אברהם ב"ר עזריאל בעל ערוגת הבושם על הפיוט.

^{קס} ענין היות הברית מילה חותמו של הקב"ה על עבדיו בני' מובא בזה"ק ובתיזוה"ק, ובספרים האריכו טובא בענין זה ואכמ"ל.

^{קט} ע"פ דברי המדרש "ולמה התינוק נימול לשמונה ימים שנתן הקב"ה רחמים עליו להמתין לו עד שיהיה בו כחו" (דברים רבה, פ"ר כי תצא פ"ו, א').

^{קט} עי' בספה"ק דברי תורה (מהדורא רביעאה, אות מ') להגה"ק בעל מנחת אלעזר ממונקאטש זיע"א, וז"ל "בפיוט יום ליבשה וכו' (ביוצר לו' של פסח) "הבאים עמך בברית חותמך ומבטן לשמך המה נמולים" רבים תמהו על הלשון "ומבטן לשמך המה נמולים", וכי המה בני ישראל עבדים מקנת כסף שנמולים ליום א', הלא רק לשמונה ימולו בשר ערלתם, וי"ל א) כמ"ש בסה"ק עה"כ (בראשית כ', ד') "וימל אברהם את יצחק בנו בן שמונת ימים" דהוול"ל ביום השמיני ולא שמונת ימים שהוא דבוק כל השמונת ימים (כפירש"י שם) ע"כ תני' בס' דמיד כשנולד יצחק וכיון שנצטוו אברהם למולו ביום ח' אז היה משתוקק ומצפה בכל רגע ובכל יום כל השמונת ימים שגייע יום ח' שיוכל לקיים מצות ה' למולו, ע"כ נחשב המחשבה והשתוקקות למעשה כאלו מל אותו כל השמונת ימים, והדברים עתיקין. וזהו בני ישראל זרע אברהם המצפים מיום הולדו להכניסו בבריתו של אברהם אבינו כשהיה בן שמונת ימים, ע"כ שפיר לשון הפיוט ומבטן (כשנולדים מיד) המה נמולים (במחשבתם ורצונם כנ"ל).
 ב) א"י בזה כי אנחנו נקראים בני ישראל אבינו (אם כי על המילה נצטוו עוד אברהם אבינו) והנה יעקב נולד מהול כמו שאחז"ל (אבדר"ן פ"ב) במדרש ובעבודת יוה"כ (שתיקן יוסי בן יוסי כהן גדול) אתה כוננת וכו' מגזעו איש תם הוצאת "חתום בבריתך מרחם לוקח", ולפ"ז שורש יסוד אומתנו ושמונו נקרא זרע ישראל והוא מרחם נולד מהול, ע"כ מיוחסים אנו עליו בשורשו ושבח אבינו "מבטן לשמך המה נמולים". ג) ע"פ דברי הש"ס (נדה ע"א). בשכר שמשהין את עצמם על הבט"ן (ועי' בדף ל"א): וזהו מבט"ן (בזכות שמשהין עצמו בבט"ן עי"ז זוכין אשה כי תרזיע וילדה זכ"ר ומקיימים ביום השמיני ימול וכו') לשמך המה נמולים. עוד י"ל ד) ע"פ מה שנודע מחכמי הרפאים כי המילה הוא טובה רפואה ולהנצל עי"ז ממחלות אנושות שהם מאבותיו של הילד, ועי"ז שייסרו הערלה אין מקום להמחלה לישאר שם בדיבוק ולא יוכל להתכנס שם מיני וזהמא וחלאה של המהלות הנזכרות ר"ל. אמנם אנחנו נמול בנינו לא בשביל רפואה (כי אין טעם למצות וכבר הארכנו בזה בעה"י בכמה דוכתי במק"א), רק כדי לקיים רצונו ית"ש, ולשום בבשרינו חותם אות ברית קודש כי כן צונו. וז"ש מבטן (שמלין את עצמם כדי להנצל ממחלת הבטן של אמותם כנזכר עם כל זה הטעם הפנימי והרצון אצלם רק) לשמך המה נמולים (רק לשמך לקיים תורתך ומצותיך ית"ש) כנזכר".

^{קט} כן פי' ר' אברהם ב"ר בעל ערוגת הבושם (ועי' לעיל).

למי זאת נקשמת בו' : פי' לישראל הנקרא "מי זאת הנשקפה כמו שחר" (שה"ש ו', י) נקשמה המארה הזאת.

הכר נא דבר אמת : שאין לשום אומה מצות התפילין וליצית שנקראים חותמת ופתילים^{קכ"ז} רק לישראל. כלומר לישראל נתנה סגולה זו להכיר בין האמת והשקר ולהיות להם תורת אמת מאלוק-י אמת, והתפילין והליצית מעידין ע"ז כב' עדים.

ושוב שנית לקדשה : גאולה האחרונה נקראת "גאולה שנית", שנא' "ביום ההוא יוסיף ה' שנית ידו כו"^{קכ"ח} (ישעי' י"א, י"א). אבל גאולת צבל לא היתה גאולה שלמה שהיו משועבדים לכורש. וגאולה האחרונה תהיה דומה לגאולת מצרים בנסים ובנפלאות ובכל דבר ולכן נקרא גאולה שנית. ואמר לשון קידושין כי ישראל נמשלו לארוסה שנתקדשה לחתן, כמבואר בזולת לחנוכה^{קכ"ט} ובשבת הגדול^{קל"א} ובהרבה מקומות.

והעלה אור שמשה : רמז לגאולה שאז השי"ת יאיר לישראל במקום אור השמש שנא' "לא יהי לך עוד השמש לאור יומם כו"^{קל"ב} (ישעי' ס' י"ט).

ונסו הכללים : פי' עכשיו שמשמשים לאור החמה אי אפשר לעולם צלח כל וצלח חמה. וכן בזמן הזה לפעמים ישראל בגאולה ולפעמים הן גולין. אבל לעתיד כשיאיר הקב"ה לעולם יהיה אור צבל מקום כי מלך כל הארץ כבודו. וכן הגאולה תהיה עולמית.

בשירה קדמוך : בליצית מצרים שנא' אז יסיר משה כו' (שמות ט"ו, ח'). וכדי שיהי' סמוך לחתימה מעין הפתיחה חוזר לדבר מיצית מצרים^{קל"ג}. וחתום בו יהודה הלוי.

פי' על הפיוט מסידור עם פי' כמנהג פולין וכו'^{קל"ד} – דפוס אמשטרדאם תמ"א :

יום ליבשה נהפכו מלולים : צלותו יום ששם הש"י הם ליבשה אז נהפכו ונצקעו כל מלולות מים שנא' "ויצקעו המים" (שמות י"ד, כ"א) כל מים שצבעולם^{קל"ט}. ולפי שנקרא כתיב "הפך ים ליבשה" (תהילים ס"ו, ו') יש מי שאומרים "ים" כלישנא דקרא^{ק"פ}.
שירה חדשה : ולא אמרו שירה חדשה^{קפ"א}.

^{קכ"ז} עיי' מדרש תנחומא פ' במדבר סי' י"א, וע"ע אוצר המדרשים של אייזנשטיין "דרשת ר' בנאה" (ח"א עמ' 77) דדריש הפסוק "מי זאת הנשקפה כמו שחר" על כנסת ישראל.

^{קכ"ח} עיי' מש"כ בענין בפי' ר' אברהם ב"ר עזריאל בעל ערוה"ב.

^{קכ"ט} בזולתות לשבתות חנוכה לא מוזכר כלל ענין זה, וכנראה שזה ט"ס וצ"ל "זולת דחתונה" במקום "זולת דחנוכה", וכוונתו לזולת דחתונה "אמהות עת נכבשה" לריבנו שמעון (הגדול) ב"ר יצחק ממגנצא שבפיוט זו הפייטן מאריך טובא בענין זה ועיי' לקמן בפי' מסידור אמשטרדאם תמ"א).

^{קל"א} זולת לשבת הגדול לר' יוסף (ב"ר שמואל) עלם טוב "אז כארשת בתולה במוהר וקידושים".

^{קל"ב} פי' דהפייטן התחיל הפיוט מענין יצי"מ (קרי"ס) דהיינו "יום ליבשה נהפכו מצולים", מש"ה גומר הפיוט ג"כ מענין יצי"מ (קרי"ס) דהיינו "מי כמוכה ה' באלים".

^{קל"ג} "סדר תפילות מכל השנה עם פי' כמנהג פולין רייסן ליטא פיהם מערהרין" דפוס אמשטרדאם תמ"א – סידור עב כרס הכולל תפילות עם כוונות האריז"ל והר"ד לידא, מעמדות, תהילים (ע"פ הרד"ק), הגש"פ, יוצרות ומנהגי מהרא"ט ובקשות משערי ציון וכדו', עם פירוש רחב על התפילות סליחות הגש"פ הושענות ויוצרות. פירוש הסידור מיוסדים על הפי' המלוקטים בסידור לובלין שלי"א-שלי"ב וסידור ר' הירץ ש"ץ (טיהנגין ש"ך) ומחזור הדרת קודש שנדפס בוניציאה שנת"ש-ש"ס, וכפי הנראה נערך ע"י ר' יצחק מאיר ב"ר יונה פרנקל-תאומים ז"ל. הסידור נדפס באמשטרדאם בבית הדפוס של ר' אורי וייביש ב"ר אהרן הלוי בנו של ר' משה אורי הלוי זצ"ל מק"ק עמדין יצ"ו ששימש כרב וכדרשן הראשון בק"ק ספרדים [פורטוגזים] באמשטרדאם יצ"ו מיד עם הווסדה ביו"כ שנת שנו"ו לפ"ק.

בנוגע להפי' על הפיוט "יום ליבשה" קשה מאוד לקבוע מסמרות על זהות מחברו של הפירוש, אך יצויין שהפי' שונה וארוך ביותר מהפי' המופיע במחזורים דפוסים לובלין-קראקא-פראג-ויניציאה בת אותה תקופה [פי' זו מופיע גם ב"מחזור כל בו" הגדול (שנדפס בוילנא ע"י האחים והאלמנה ראם) עם השמטות קלות].

^{קל"ד} כן דרשו חז"ל במכילתין (מכילתא דרי"ש מס' דויהי פר' ד'; מכילתא דרשב"י פ' בשלח פי"ד כ"א) ועימש"כ בפי' ערוה"ב לראב"ע מכת"י מחזור יתרברג.

^{קפ"א} פי' דיי"א "יום ליבשה" במקום "יום ליבשה" וכלישנא דקרא.

^{קפ"ב} פי' אז בקרי"ס אמרו שירה חדשה.

בחכמית : בחכמה כמו "בא אחיך בזרמיה" (בדקדוק כ"ז, ל"ה) מתרגמינן "בחכמתא", שזכרנו לילך אחריהם.

ענמית : מזכירי שגא' ומזכירי ילד את לודים ואת ענמים (בדקדוק י, י"ג).

ופעמי : רגלי.

שולמית : ישראל, ע"ש "שזבי שזבי השולמית" (שה"ש ז, א), לפי שהש"י משיב לה שלום בכל יום שגא' וישם לך שלום.^{קפב}

יפו זנעלים : ע"ש "מה יפו פעמך זנעלים" (שה"ש ז, ב) כלל שקרקע היא נעשית להם כדרך יבשה והיא נוח לילך בו, וזהו "יפו זנעלים" שהיה בו מהלך יפה ולא נטפו פעמי רגליהם ונעליהם, והוא אחד מעשרה נסים שנעשו לאבותינו על היא כדאמ' במכילתין.^{קפג}

וכל שיראו אותי כזכודי.

ישרון : יציטו.

בזית תפילתי שהוא הודי, יסירו ויאמרו "איך כק-ל ישרון" (דברים ל"ג, כ"ח), והוא יעקב ע"פ הנעלם מן יעקב ו"ד י"ן ו"ף י"ת בגימט' ישרון.^{קפד}

דגלי : כמו שרומתם ונשאתם בזמרים כן תרימם על שאר האומות הנשארים.

ותלקט : ישראל הנפזרים בין האומות כמלקט שבלים המפוזרות אחת הנה ואחת הנה.

בזרית חותמך : הוא המילה שהיא כמו חותם בזכרנו.^{קפה}

ומצטן : ישראל העמוסים מני צטן (ישעי' מ"ו, ג) נמולים לשמך.

הרעה אותותם וכו' : ע"ש וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך (דברים כ"ח, י"א), ותניא ר' אליעזר הגדול אומר אלו תפילין שבראש (מנחות ל"ה), וזהו בזמן שישאל על עשין לרוננו של מקום, שאז אומות העולם יראים מהם, כמו שאמ' משל לזן מלכים שהיה מהלך אחרי אביו וכו'.^{קפז}, וזהו "הרעה אותותם" כי תפילין כתוב אותי.^{קפז}, ואז יהיו יכולין לקיים ג' כ מלות ליצית צפרהסוא על ל כנפי כסותם.

^{קפב} דרשת חז"ל עה"פ "שזבי שזבי השולמית" (שה"ש ז' א') במדרש רבה (תולדות, פר' ס"ו; שה"ש פר' ז').

^{קפג} "עשרה נסים נעשו לישראל על הים נעשה הים יבשה שנא' ובני ישראל הלכו ביבשה" (מכילתא דר"ש בשלח מס' דויהי פר' ד; מכילתא דרשב"י פ"ד פט"ז), ועי' בפ' הרמב"ם על המשניות ובפ' הרע"ב ע"ד המתני' במס' אבות "עשרה נסים נעשו לאבותינו על ים סוף ועשרה על הים (פ"ה, מ"ד) השלישי שארצו נתקשה ונקפא להם כאמרו הלכו ביבשה (שמות, י"ד כ"ט) ולא נשאר בקרקעיתו שום חומר וטיט כבשאר נהרות".

^{קפד} דשניהם עולין תקס"ו (566), ועימש"כ בביאור הענין בפ' ראב"ע בעל ערוה"ב מכת"י מחזור נירנברג.

^{קפה} וכע"ז בברהמ"ז "ועל ברייתך שחתמת בבשרנו".

^{קפז} "וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך, תניא ר' אליעזר אומר אלו תפילין שבראש, הרואה תפילין בחלום יצפה לגדולה שנא' וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך, ותניא ר' אליעזר אומר אלו תפילין, משל לזן מלכים שהיה מהלך אחר אביו והיה מהלך בכל מקום שהיה מהלך אביו, והיו בני אדם רואים לאביו עמו והיו יראים מפניו, אחר ימים הניח לאביו והיה מהלך לעצמו, התחילו הבריות מכין אותו, בא לו אצל אביו וא"ל כך עשית לי, א"ל אתה עשית לעצמך שהנחת אותי, כך ישראל כיון שעושין צדו של מקום היו אומות העולם יראים מהם שנאמר וראו כל עמי הארץ וגו', ואומר שמעו עמים ירגזון, ויגר מואב, וכן הוא אומר ושמעו וימס לבבנו, ולא עשו אלא עברו על דבריו ונשתעבדו למלכות, התחילו צועקים לפני הקב"ה אומר להם אתם גרמתם לעצמכם שנאמר תיסרך רעתך ומשבותיך תוכחך ודעי וראי כי רע עזבך את ה' אליהך" (ילקוט שמעוני פ' כי תבוא רמז תתקל"ח).

^{קפז} "והיה לאות על ידכה" (שמות י"ג, ט"ז); "וקשרתם לאות על ירך" (דברים ו', ח'); "וקשרתם אותם לאות על ידכם" (דברים י"א, י"ח).

למי זאת : בישראל סתוב זהו "מי זאת עולה מן המדבר"^{קפח} נרשמה כל זה, כי למי החותמת שהם התפילין כמו חותם על הזרוע^{קפט}.

ולמי הפחילים : שהם הלאית - כי אם בישראל לבד, והואיל וכן הוא ראוי לך שתשוב שנית לקדשה, כי במצרים דומים ישראל לארצות הש"י, כמו שנזכר בזולת לשבת הגדולה^{קפז} ובזולת דחתונה^{קפח}, וגירסא בעוונותיהם, וע"כ אנו מבקשים שתקדש אותנו שנית. הלללים : ימי הגלות שדומים ללל.

רוממוך : כמו שאמרו "אלוקי אבי וארוממנהו" (שמות ט"ו, ז).

בשירה קדמוך : שהם אמרו שירה קודם כל אומה ולשון^{קפז} ואמרו "מי כמוכה" (שם, י"א).

פי' על הפיוט לר' נהוראי אזוביב ז"ל^{קצג} - מס' חכמת המסכן דפוס לירוונו תקנ"ג:

עוז יסדה : פי' רש"י (מהלל) [מתהילים] של עוז תקנת^{קלד}.

מפי עוללים : במדרש רבה (שמו"ר פר' בשלח פר' כ"ג, ח') "ר' יהודה אומר מי אמר קילום להקב"ה התינוקות, אותן שהיה פרעה מבקש להשליך ליאור שהם מכירין להקב"ה, כיול כשהיו ישראל במצרים והיתה אשה מצנות ישראל מבקשת לילד והיתה יולדת לשה ויולדת שם, וכיון שהיתה יולדת עוזבת הנער ומוסרת אותו להקב"ה ואומרת רבון העולם אני עשיתי את שלי ואתה עשה את שלך, אמר ר' יוחנן מיד היה יורד הקב"ה כצבדו כציוול וחותך טיבורו ומרחיכו וסכו, וכן יחזקאל אמר ותשלכי אל פני השדה

^{קפח} ע"פ פירש"י עה"פ "מי זאת עולה מן המדבר" - וז"ל "מי זאת עלה מן המדבר - כשהייתי מהלכת במדבר והיה עמוד האש והענן הולכים לפני והורגים נחשים ועקרבים ושורפין הקוצים והברקנים לעשות הדרך מישור והיה הענן והעשן עולין ורואין אותן האומות ומתמיהות על גדולתי ואומרות מי זאת כלומר כמה גדולה היא זאת העולה מן המדבר וגומר כתימרות עשן גבוה וזקוף כתמר" (שה"ש ג' ו').

^{קפט} עשה"י (שה"ש ח', ו') "שימיני כחותם על לבך כחותם על זרועך", ובמדרש "כחותם על זרועך אלו התפילין, המד"א (דברים ו', ח') וקשרתם לאות על ירך" (שה"ש רבה פר' ח'), "שימיני כחותם על לבך. בשעה שנאמר ויקרא אליו מלאך ה' מן השמים ויאמר אברהם אברהם (בראשית כ"ב, י"א). כחותם על זרועך. כדרך התפילין הללו שנותנים על זרועותיהם של בני אדם ואין בהם מום. כך אין ביצחק מום" (שה"ש זוטא פר' ח', ו').

^{קצ} זולת לשבת הגדול לר' יוסף (ב"ר שמואל) עלם טוב "אז כארשת בתולה במוהר וקידושים".

^{קצא} זולת לשבת חתן לרבינו שמעון (הגדול) ב"ר יצחק ממגנצא "אמהות עת נכבשה".

^{קצב} ע"פ דברי המדרש "אז ישיר משה, הה"ד (משלי ל"א, כ"ו) פיה פתחה בחכמה ותורת חסד על לשונה, מיום שברא הקב"ה את העולם ועד שעמדו ישראל על הים לא מצינו אדם שאמר שירה להקב"ה אלא ישראל, ברא אדם הראשון ולא אמר שירה, הציל אברהם מכבשן האש ומן המלכים ולא אמר שירה, וכן יצחק מן המאכלת ולא אמר שירה, וכן יעקב מן המלאך ומן עשו ומן אנשי שכם ולא אמר שירה, כיון שבאו ישראל לים ונקרע להם מיד אמרו שירה לפני הקב"ה שנא' אז ישיר משה ובני ישראל הוי פיה פתחה בחכמה, אמר הקב"ה לאלו הייתי מצפה ואין אז אלא שמחה שנא' (תהלים קכ"ו, ב') אזי ימלא שחוק פיננו" (שמו"ר פר' בשלח פר' כ"ג ט"ד).

^{קצג} מוהר"ר נהוראי ב"ר סעדיה אזוביב זצ"ל ראש שושלת רבני משפחת אזוביב שימש כדומ"ץ וכרב ביהכ"נ בק"ק אלג'יר יצ"ו בערך סוף שנות ה'ש לפ"ג. ר' נהוראי ח"ס בשם "חכמת המסכן" הכולל פירושים על סדר הקרוב"ץ כפי מנהג ק"ק אלג'יר, וכמו"כ חיבר שירים ובקשות בשפת ערבי לסדר הבקשות בלילי שבתות בימות החורף כמנהג הספרדים שנדפסו בס' "מבקשי ה'" (נדפס באלג'יר בשנת תרמ"ז). בניו היו ר' סעדיה אזוביב זצ"ל שחיבר הספר "תוחכת מוסר" על ספר משלי (נדפס לראשונה בליוורנו בשנת תרל"א) ועוד ספר על תהילים בשם "למודי ה'" שעדיין לא ראה אור הדפוס (ר' סעדיה היה ראש החותמים על החרם נגד ספריו של נחמיה חיון מתלמידי ש"י ימ"ש מטעם רבני ארץ אלג'יריה) ור' יוסף אזוביב זצ"ל מח"ס "מימי אחידים" הכולל דרשות למועדים (נפטר בשנת תקנ"ד) ששימשו אחרייו כרבני הקהילה באלג'יר.

יצויין שהפי' מבוסס על נוסח הפיוט כמנהג אלג'יר, ועי' לעיל בחלק הנוסחאות של הפיוט.

^{קצד} כוונתו לפירש"י בתהילים (ח', ב') "אשר תנה הודך על השמים - ראוי שתתנהו על השמים ואתה בענותך הגדולה יסדת עוז מפי עוללים ויונקים השרית שכיתך במקדש ותקנת להודות לך עוז מפי הלויים והכהנים שהם בני אדם גדלים בליכלוך, כעוללים ויונקי שדים, עוללים לשון ועוללתי בעפר קרני (איוב ט"ז, ט"ו) ועי' הלכלוך נקראו כל תינוקות עוללים".

בגעל נפשך (יחזקאל ט"ו, ה'), וכתוב ומולדותיך ביום הולדת אותך לא כרת שךך (שם, ז'), וכתוב ואלבשיך רקמה (שם, י'), וכתוב וארחשך צמים (שם, ט'), והיה נתון צ' טננין בידו אחד מניקו שמן ואחד מניקו דבש שנא' ויניקו דבש מסלע (דברים ל"ב, י"ג), והיו גדלים בשדה שנא' רבצה כלמח השדה נתתיך (יחזקאל ט"ו, ז'), וכיון שהיו גדלין היו נכנסין לבתיהן אלל אבותיהן והיו שואלין להם מי היה זקוק לכם והיו אומרים להם בחור אחד נאה ומשובח היה יורד ועושה לנו כל כרכינו שנא' דודי לא ואדום דגול מרבצה (שה"ש ה', י'), וכיון שצאו ישראל לים היו אותן התינוקות שם והם ראו להקב"ה בים התחילו אומרים לאבותיהם זהו אותו שהיה עושה לנו כל אותן הדברים כשהיינו צמארים שנא' זה ק-לי ואנורו (שמות ט"ו, ב').

צחרמית : צחרמה, ומה המרמה ארזי^ל לקי^ה כתוב ומארים נסים לקראתו (שמות י"ד, כ"ז) וכי הגם מחזירו יהיו פניו כנגד פני חזירו, אלל כשהגיעו לים וראו שמכוכנין הם חזרו, באו גלי הים מימינם ומשמאלם ועמדו כנגדם, הוי הם "נסים" והים "לקראתו", ולכן תרג' אונקלוס נערמו מים (שם ט"ו, ח) "חכימו מיא".

צת נעמית : ואת צת היענה (ויקרא י"א, ט"ז - דברים י"ד, ט"ו) תרג' אונקלוס "וית צת נעמיתא", ודימה המאריים לבת היענה שהיא צריה טמאה^{ק"ל}.

צולמית : פירש"י (שה"ש ז', א') השלימה צאמונתה עם צורלה.

צפו צנעלים : תרג' אונקלוס^{ק"ל} (שם, ב') "כמה שפירן רגליהון דישראל כל סלקן לאתחזאה קדם ה' תלת זמנין בשחא צסנדלין דססגונא".

צירון : ישוררו לך.

צורון : יראו, כמו אשורנו ולא קרוב (במדבר כ"ד, י"ז).

צין כה-ל ישרון : צין כה-ל שהוא אלו-ק של ישרון.

צאויבנו פלילים : כתב הראב"ע^{ק"ל} בשם יצ אומרים "ואויבנו יודו כן", ונראה שכן יפרש המשורר הזה, אך לא ידעתי מאיזה חזר יפרש פלילים ל' הולאה, ושיעור הלשון כך היא : כל רואי צנת רואם הודך יצירו ויאמרו צין כאלוק-י ישרון, ולא כל רואי צלבד אלל אפי' אויבנו מודים שאין כאלו-קי ישראל.

צבאים : הנכנסים.

צברית : צרית מילה.

צותמך : המילה הוא צותמו של הקב"ה שאנו עבדיו.

צמטון : מח' ימים.

צותתם : "וקשרתם אותם לאות על ידכם וכו'" (דברים י"א, י"ח).

צחותמת : המילה.

צפיליים : הציפית.

^{צ"פ} כוונתו לדברי המדרש "ומצרים נסים לקראתו היה צריך לומר מצרים נסים אחריהם, וכי יש אדם בורח מן חבריה ונס לקראתו, אלא שהטעה אותם הקב"ה ולא היו מוצאין היכן לנוס והיו נסים לקראתו עד שנשתקעו תהומות, שנא' (שמות י"ד, כ"ז) וינער ה' את מצרים בתוך הים, ורוח הקדש צווחת ואומרת (איוב י"א, כ') ועיני רשעים תכלינה ומנוס אבד מנהם" (שמו"ר פ"ר בא פ"ר ט"ו, ט"ו).

^{צ"פ} דבריו צע"ג, וכי לא מצא הפייטן עוד בריה טמאה במקרא עד שהוצרך לדמות את המצריים לבת היענה, ועוד שהרי לא מצינו שום דרשת חז"ל או מדרש המדמה את המצריים לבת היענה, ועי' מש"כ לעיל בחלק הנוסחאות שכנראה הנוסח "בת נעמית" אינו כי אם טעות סופר ובוודאי שצ"ל "בת ענמית" והכוונה למצרים המכונים "ענמים", וכנראה שכיוון שכן היה הנוסח לפני המפרש בכת"י השונים כמנהג אלגיר (עי' לעיל) הוצרך לפרש הענין ע"כ פ"י מה שפי' ובדוחק גדול.

^{צ"פ} כאן טעה המפרש באומרו שתרגום של נביאים הוא מאונקלוס, ובוודאי אינו כן דהרי בגמ' (מגילה ג.) איתא דתרגום של תורה אונקלוס הגר אמרו ותרגום של נביאים יונתן בן עוזיאל אמרו וכשביקש יונתן בן עוזיאל לגלות תרגום של כתובים יצתה בת קול ואמרה לו דיין וכו', ומכאן דאונקלוס לא אמר תרגום של כתובים.

ולענין זמן חיבורו של תרגום כתובים המצויה בידינו פליגי בזה רש"י ותוס' (מגילה כ"א): דלדעת רש"י אין תרגום לכתובים, ועי' במה"ץ חיות דכוונתו דבימי הברייתא לא היה להם תרגום כתובים והתרגום המצויה בידינו הוא תרגום מאוחר, ולדעת התוס' תרגום כתובים נעשה מימי התנאים, ועי' בדברי התוס' במס' שבת (קט"ו: בד"ה ובידו ספר איוב תרגום).

^{צ"פ} פי' הראב"ע עה"פ "ואויבנו פלילים" (דברים ל"ב, ל"א).